

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
PÉCSI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA

MAGYAR NYELV
A GIMNÁZIUM SZÁMÁRA

MONDATTAN
III.

KÍSÉRLETI MUNKAFÜZET

Budapest-Pécs, 1978.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
PÉCSI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA

MAGYAR NYELV
a gimnázium számára

MONDATTAN

III.

Kísérleti munkafüzet

Készítette:
a Piatal Nyelvészek Munkaközössége

Budapest--Pécs, 1979.

Készült a Temesi Mihály vezette témabizottság irányításával

A kiadásért felel:

Hajdú Péter a MTA Nyelvtud. Int. igazgatója

Készült: a PTF sokszorosítójában

Felelős vezető:

Bolla Ferenc c. főisk. tanár, a Főig. Hiv. vez.

A/4 — 600 példányban

ISBN 963 641 008 9

A sokszorosítóba érkezik: 1978. július 15.

ELŐSZÓ

A „Mondattan III.” című kísérleti munkafüzet a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Strukturális és Alkalmazott Nyelvészeti Osztályán készült a 6. számú országos távlati tudományos kutatási terv keretében, „Az anyanyelvi nevelés fejlesztése” című téma részeként. (Kódszám: F6/2.1.1.1.) A téma bizottságának elnöke: Temesi Mihály.

A téma középiskolai, elsősorban gimnáziumi tananyagait az Osztály munkatársai, valamint külső munkatársak készítették. Nagymértékben hozzájárultak a tananyagok elkészítéséhez a kísérleti oktatást végző tanárok is.

A középiskolai sorozat munkafüzetekből és hozzájuk csatlakozó segédanyagokból áll. Mivel a korábban készült anyagok egy részét a tanári és tanulói tapasztalatok alapján már átdolgoztuk, fölhívjuk a figyelmet arra, hogy ez a munkafüzet a következő sorozat tagjának tekintendő:

- Ember és nyelv (1973. ill. változatlan utánnyomásai)
- Hangalak és jelentés (1978. évi változat)
- A mondat tagolása (1978. évi változat)
- Morféma-szintű közvetlen összetevős elemzés (1979. évi változat)
- Mondattan I. (1977.)
- Mondattan II. (1978.)
- Mondattan III. (1979.)
- Hangtan (megjelenés előtt)
- A nyelv mozgása (megjelenés előtt)
- Beszédműfajok (1976. kommunikációs kiegészítőanyag)

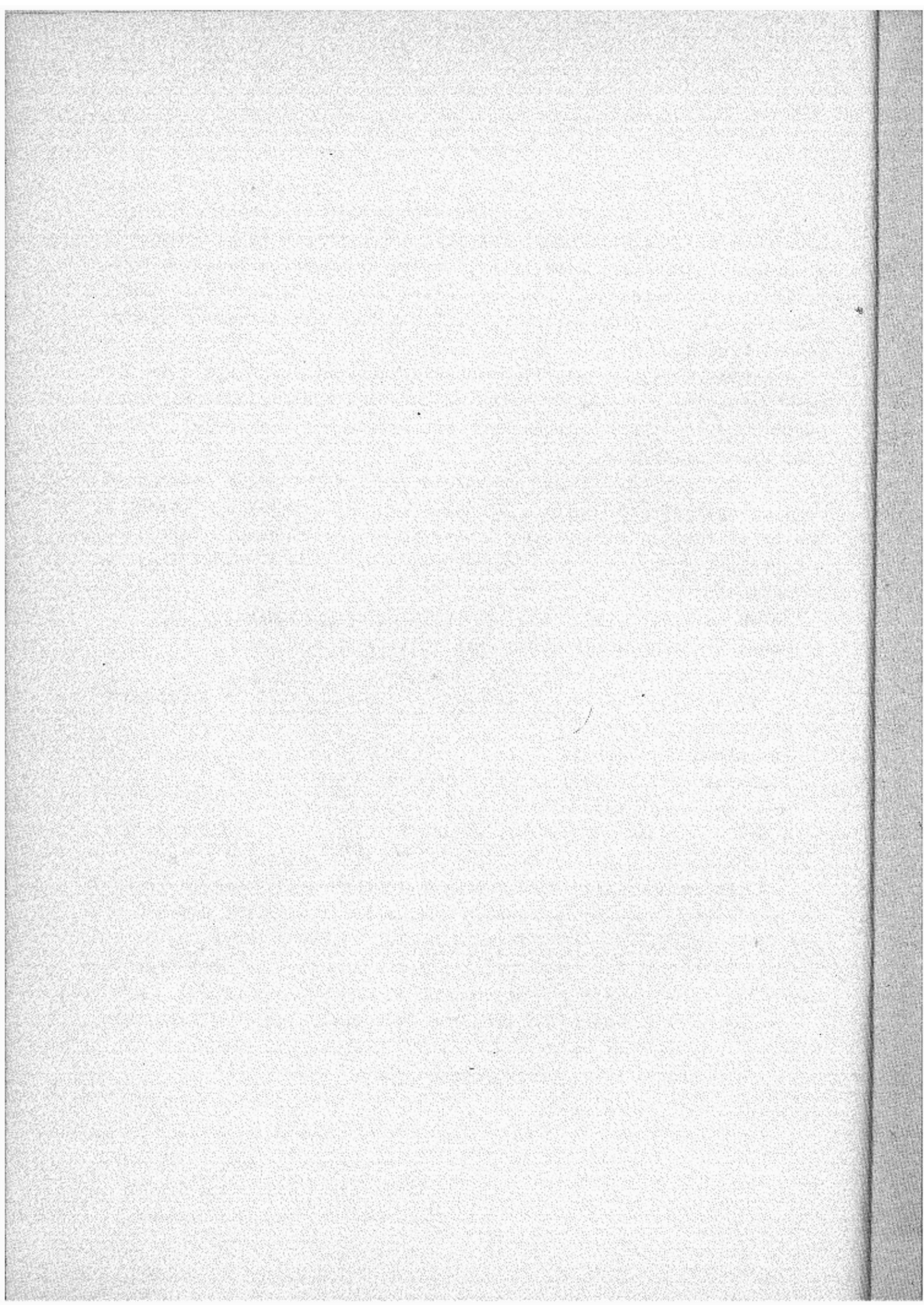
A „Mondattan III.” című munkafüzetet Radics Katalin szerkesztette. Az I-II-III. és V. fejezet Radics Katalin, a IV. fejezet Pap Mária, a VI. és VII/B. fejezet Heller Mária, a VII/A, C, D. fejezet Szabolcsi Anna munkája. A füzet első ízben jelenik meg, tehát a szokásos munkamenet szerint még át fogjuk dolgozni.

A munkafüzet anyagának előzetes megvitatásában -- a fentiekén kívül -- még É. Kiss Katalin és Komlósy András vett részt.

A munkafüzet 1978. decemberében készült el.

Budapest, 1979. március 1.

Szépe György
az MTA Nyelvtudományi Intézete
Strukturális és Alkalmazott
Nyelvészeti Osztály vezetője,
a téma felelőse

I.

A HOGY KÖTŐSZÓS MELLÉKMONDATOK I.

A Mondattan II. munkafüzetben megismerkedtünk a mondatbeágyazásnak azzal a típusával, amellyel a vonatkozó mellékmondatokat és a jelzői szerkezeteket előállíthatjuk.

	a) Kiegészítő vonatkozó mm.	---	Jelzői szerkezet
Pl.	<u>A darabban Péger Antal játszik, aki most nyolcvan éves.</u>		<u>A darabban a most nyolcvan éves P.A. játszik.</u>
	b) Korlátozó vonatkozó mm.	---	Jelzői szerkezet
Pl.	<u>Megérkezett az a film, amelyet beharangoztak.</u>		<u>Megérkezett a beharangozott film.</u>
	c) Mondatfejes vonatkozó mm.		
Pl.	<u>Tíz évet töltöttem vidéken, amit ma sem bánok.</u>		

Most a mondatbeágyazásnak egy másik -- nem kevésbé fontos -- típusával fogunk foglalkozni: azzal, amellyel hogy kötőszós mellékmondatokat és más, velük azonos jelentésű szerkezeteket állíthatunk elő (pl. Hallottam, hogy Péter énekel --- Hallottam Pétert énekelni).

A hogy kötőszós mellékmondatokról a nevük máris elárul valamit: míg a vonatkozó mellékmondatokat mindig vonatkozó névmás vezette be, ezeknek az élén a hogy kötőszó áll. Ebben a fejezetben először e mellékmondatok szerkezetét vizsgáljuk meg, s azt, hogy milyen viszonyban vannak a főmondattal.

1. a) Emlékezzetek vissza: mi a funkciója a fej és a mellékmondat együttesének a vonatkozó mellékmondatok esetében? Mi a különbség ebből a szempontból a kiegészítő és a korlátozó mellékmon-

datok között? (Szóban)

- b) Vizsgáljátok meg a következő összetett mondatokat! Van-e benne olyan rész, amelyet -- a hasonlóság alapján -- a hogy kötőszó mellékmondat fejének nevezhetünk? (Ha van, húzzátok alá!)

Jó, hogy itthon vagyunk.

Azóta, hogy megoperálták, jól érzi magát.

Azzal a gondolattal ment el, hogy amint lehet, visszatér.

Ugy evett, hogy hátradőlt a széken.

Az az ábránd élt benne, hogy színésznő lesz.

Ellenzedte azt a szándékát, hogy megnősüljön?

Megnézte, hogy ki van ott.

Ismerték azt a szenvedélyét, hogy összegyűjti faluja régi szokásait.

Hatott rá az az intelem, hogy ne éjszakázzon annyit.

Megparancsolta, hogy feje vétessék.

Megjegyezte, hogy a falu két kilométerre van.

Nincs időm arra, hogy elmenjek moziba.

Fontos az az érv, hogy úgy olcsóbb.

Hihetetlen az az állítás, hogy ez káros a szervezetre.

- c) Mi a különbség a fej szempontjából az alábbi két mondat között?

Mi magyarázza a különbséget?

Az a hite, hogy minden ember egyenlő.

Az a hite, hogy minden ember egyenlő, tiszteletreméltó.

tőszós mellékmondat?

3. Mi a funkciója a vonatkozó névmásnak?

Ebben különbözik ettől a hogy kötőszó szerepe?

Milyen hasonlóságot fedezhetek föl az alábbi sorozatok között?

a) Nem ismerem azt a fiút, akit vársz.

Nem ismerem a fiút, akit vársz.

Nem ismerem azt, akit vársz.

Nem ismerem, akit vársz.

b) Megvitattuk azt a kérdést, hogy hová menjünk.

Megvitattuk a kérdést, hogy hová menjünk.

Megvitattuk azt, hogy hová menjünk.

Megvitattuk, hogy hová menjünk.

Alább mondatpárokat olvashattok. Milyen mondattani szerkezetek között mutatható ki kölcsönös és rendezetes helyettesíthetőség?

Elismerést váltott ki az a tette, hogy segített a gyermekem.

Elismerést váltott ki az elhatározása.

Azt tapasztalta, hogy használ a gyógyszer.

Tapasztalta a rohamos javulást.

Azt figyelte meg, hogy a növényeknek árt a meleg.

Megfigyelte a hőmérsékletingadozást.

Megkapta az értesítést, hogy fölvtették az egyetemre.

Megkapta a levelet.

Köszönetet mondott azért a döntésért, hogy neki adták a be-
utalót.

Köszönetet mondott a gondoskodásért.

- b) A fentiek figyelembe vételével milyen kategóriát írnál a hog
kötőszós mellékmondatok M kategóriája fölé a mondatok szerkesz-
tésben? Háromszöges módszerrel ábrázold valamelyik összetett
mondatot az a) gyakorlatból!

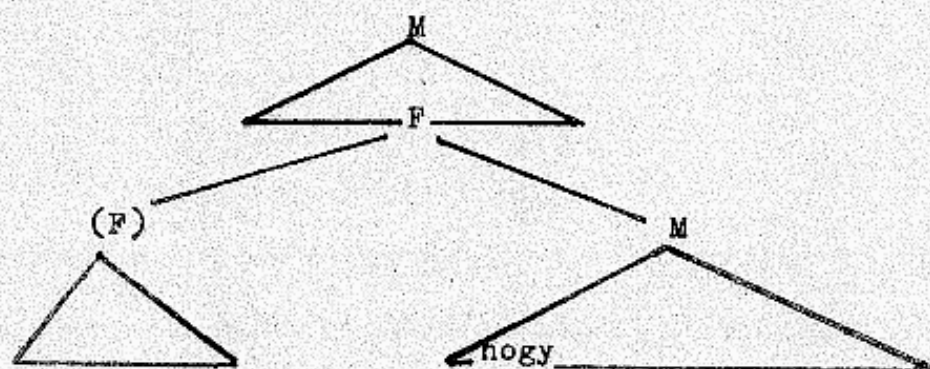
- c) Az eddig megismert mondattani kategóriák közül milyennek minő-
síténéd a hog kötőszós mellékmondat fejét?
-

A vonatkozó mellékmondat módosítja (kiegészíti vagy korlátozza) a főmondat valamelyik F bővítményét. Ezért mindig olyan névmási elem vezet be, amely a fő- és mellékmondat valamelyik szereplőjének azonosságát jelzi.

Ezzel szemben a hogy kötőszós mellékmondat nem módosít: ő maga a főmondat valamelyik F bővítménye -- olyan bővítmény, amelynek tartalmát egész mondatban fejtjük ki. Ezért

- a) a hogy kötőszós mellékmondatban nem kell lennie olyan névmási elemnek, amely a főmondat valamelyik szereplőjére utalna vissza,
- b) a hogy kötőszós mellékmondat fejét csak olyan fogalomszóval bővíthetjük, amely maga is valamilyen mondattal kifejezhető dolgot jelöl (tény, hiedelem, esemény stb.).

A hogy kötőszós mellékmondatot az ágrajzban vázlatosan így helyezzük el:

Pl.:

{ (az)
(az a tény)
(a tény) }

Péter itt járt

FELADATOK

A következő feladatokban azt vizsgáljuk meg, hogy

- a) mikor hagyható el a főmondatból az utalószó,
- b) milyen fogalomszavak bővíthetik a hogy kötőszó mellékmondat fajtát,
- c) mikor hagyható el maga a hogy kötőszó.

1. Elhagyható-e az utalószó a következő mondatokból? Ahol igen, ott írjatok a mondat elé +, ahol nem, - jelet! Jelöljétek viszont o-val azokat a mondatokat, amelyekből az utalószó a szórend megváltoztatása árán elhagyható!

Péter azt álmodta, hogy szárnyai voltak.

Beszélt arról, hogy nem akar vidékre költözni.

Azt figyelte meg, hogy reggelenként láza van.

Kétkedett abban, hogy egyáltalán odaérnek-s.

Azzal fenyegette, hogy elmondja a szüleinek.

Az történt, hogy kieresztették a birkákat.

Arra vette rá, hogy maradjanak ott.

Péter ahhoz szokott hozzá, hogy maga melegíti meg az ebédjét.

Ahhoz szokott hozzá, hogy maga melegíti meg az ebédjét.

Hitt abban, hogy érte mennek.

Az az érzésem, hogy meg kellene mondani neki.

Az történt egyszer, hogy Panni elkésett a zongoraóráról.

- a) Milyen változás történt a főmondatban (ha volt egyáltalán változás) azokban az esetekben, amikor elhagyhatónak bizonyult az utalószó? _____

- b) Milyen szórendi változás vált szükségessé egyes mondatokban az utalószó elhagyása után? Mi a funkciója ennek a szórendi változásnak? _____

c) Mi lehetett az oka annak, hogy egyes mondatokban nem sikerült elhagyni az utalószót? Egyenként vizsgáljátok meg ezeket a mondatokat! (Szóban!)

2. A következő összetett mondatokban szereplő fejek többszavas szerkezetek. Elhagyható-e belőlük az utalószó, s ha igen, maga után von-e valamilyen változást a mondatokban? Írjátok le az egyes mondatokat utalószó nélkül!

Az a meggyőződés sarkallta, hogy az emberek jók.

Azt az illuziót táplálta magában, hogy népszerű ember.

Elhangzott az a parancs, hogy induljanak.

Arra a kényelmes álláspontra helyezkedett, hogy ráér.

Azt az átlátszó kifogást emelte, hogy gyenge a fűtés.

Megvan az a joga, hogy fellebbezzon.

Figyelembe vették azt a körülményt, hogy családos.

Kovács helyezkedett arra az álláspontra, hogy nem megy tovább.

Ez a mellett a föltevés mellett szól, hogy ő volt a tettes.

Azt a mondatot mondta, hogy esik az eső.

Azt a mondatot mondta ki, hogy esik az eső.

3. a) A következő mondatpárok csak az utalószó tekintetében különböznek. Van-e különbség a párok egyes tagjainak jelentésében, s ha igen, mi az?

Tudom, hogy Kovácsék elutaztak.

Ugy tudom, hogy Kovácsék elutaztak.

Hitte, hogy az emberek megbízhatóak.

Azt hitte, hogy az emberek megbízhatóak.

A hírügynökség jelentette, hogy tüntetések voltak.

A hírügynökség azt jelentette, hogy tüntetések voltak.

Érezte, hogy megnyílik a föld a lába alatt.

Ugy érezte, hogy megnyílik a föld a lába alatt.

Hallotta, hogy valaki ki akarja nyitni az ajtót.

Azt hallotta, hogy valaki ki akarja nyitni az ajtót.

Ugy hallotta, hogy valaki ki akarja nyitni az ajtót.

- b) Az alább megadott példához hasonlóan illesszék az alárendelt mondat tagadását pedig kötőszóval a mondatokhoz! Mit tapasztaltok? Hogyan magyaráznátok ezt a jelenséget? (Szóban!)

Tudom, hogy Kovácsék elutaztak, pedig nem utaztak el.

Ugy tudom, hogy Kovácsék elutaztak, pedig nem utaztak el.

4. a) Az eddigi példamondatok és az alábbiak alapján milyen szófajú lehet a főmondatbeli utalószó?

Nem tehetett róla, hogy így alakult a sorsa.

Nem tehetett arról, hogy így alakult a sorsa.

Nem törődött vele, hogy sokan nézik.

Nem törődött azzal, hogy sokan nézik.

- b) Milyen szófajú a főmondatbeli utalószó, ha a fejtöbbszavas szerkezet? Vizsgáld meg a 2. gyakorlat mondatait!

5. Fogalmazd meg az alábbi mondatokat úgy, hogy a főmondatban fogalomszóval vagy fogalomszavakkal kifejezett fejtöbbszavas legyen!

- a) Lemondott arról, hogy Bulgáriába utazzon nyáron.

Kifejtette, hogy szeretne a jövőben kevesebbet költeni.

Azzal fordult a főnökeihez, hogy nem jól bánnak vele.

Azt figyelte meg magán, hogy a kávéból elálmosodik.

Hallotta, hogy tűz van.

Azt híresztelik, hogy megszüntetik az autóbuszjáratot.

Helyes, hogy nem dohányoztok többet.

- b) Azért fogózkodik, hogy el ne essen.

Sokat erősödött amiatt, hogy sportolt.

Ugy otte a diányét, hogy hátradólt a székan.

Ugy ír, hogy balra dönti a ketűket.

Azért dolgozik sokat, hogy elismerést szerezzen.

- c) A megadott példa szerint változtasd meg úgy az a) és b) gyakorlat mondatai közül három-háromnak a főmondatát, hogy más jelentésű fogalomszókat tartalmazó feje szerepeljen bennük!

Vár rá az a kedves kötelesség, hogy Bulgáriába utazzon nyáron.

a) _____

b) _____

- d) A c) gyakorlat alapján mit gondolsz, mitől függ, hogy milyen fogalomszók szerepelhetnek fejként a mondatokban? (Szóbeni)

6. Régebbi tanulmányaitokból bizonyára emlékeztek arra, hogy az állítmányi szerepre is alkalmas szavaknak (igéknek, mellékneveknek, főneveknek) vannak olyan bővítményeik, amelyek meg lehetőszen szoroson kapcsolódnak hozzájuk (sok esetben csak ilyen bővítményekkel alkotnak nyelvtanilag kifogástalan mondatot). Ezeket a bővítményeket vonzatoknak neveztük. Vannak viszont olyan bővítmények, amelyek nem kapcsolódnak ilyen szoroson az állítmányhoz; ezeket szabad bővítményeknek szoktuk nevezni. (A Mondattan 1-ben mi csak a vonzatokat jelöltük meg az ige szótári jellemzésében.)

Vegyétek sorra először az 5.a), majd az 5.b) feladat mondatait, s

a megadott példa alapján döntsétek el, hogy a főmondat bővít-
ményei közül melyek vonzatok! Húzzátok alá azt a vonzatot, amelyet
hogy kötőszós mellékmondat~~tal~~ lehet kifejezni!

5.a) valaki lemond valamiről

5.b)

7. A következő igékkel alkotott főmondatok mellett melyeknek az ese-
tében szerepelhet vonzat szerepben hogy kötőszós mellékmondat,
s melyiknek mellett szabad bővítmény szerepben? A mellékmondat
vonzat vagy szabad bővítmény jellegét írjátok az ige melletti vo-
nalra, s mindegyik esetre írjátok egy példát!

legelészik

Pl.:

kiábrándul

Pl.:

aládúcol

Pl.:

tanácsol

Pl.:

megenged _____

Pl.: _____

ad _____

Pl.: _____

8. Állhat-e szabad bővítményként olyan ige mellett hogy kötőszós mellékmondat, amelynek a vonzata is hogy kötőszós mellékmondat?

9. Meg kell említenünk, hogy néhány esetben még maga a hogy kötőszó is elhagyható. Az alábbi mondatok közül melyekben?

Azt mondja, hogy gondolkodott a dolgon.

Igyekezett, hogy jól végezze a dolgát.

Hozzászokott, hogy nyitott ablaknál aludjon.

Vágyott arra, hogy tanár lehessen.

Látni akarom, hogy mit műveltetek.

Óvják attól, hogy újabb fertőzést kapjon.

Te felelsz azért, hogy rend legyen.

Már bánom, hogy megvettem.

Megcáfolták, hogy himlő tört ki.

Nem tűröm, hogy bántsák.

Azzal állt bosszút, hogy többé nem állt szóba velünk.

Ellenzem, hogy összeházasodjatok.

Némelyik mondatból a hogy elhagyható ugyan, de a mondat hangsúlyozása -- és írásmódja -- megváltozik. Hogyan?

Hogy kötőszós mellékmondatok vonzatként vagy szabad bővítményként szerepelhetnek. Szabad bővítmény szerepű (okot, célt, következményt, módot, állapotot stb. kifejező) hogy kötőszós mellékmondat bármilyen főmondatban szerepelhet. Vonzat szerepű viszont csak akkor, ha a főmondat igéje olyan elvont jelentésű, amely lehetővé teszi az egész mondatos bővítményt.

II.

A HOGY KÖTŐSZÓK MELLÉKMONDATOK II.

1. Van-e jelentéskülönbség az alábbi mondatcsoportok egyes tagjai között?

a) Pista azt mondja Karinak, hogy szed neki almát.
Pista azt mondja Karinak, hogy szedjen neki almát.

b) Neki csak az a fontos, hogy a fiúnak sok pénze van.
Neki csak az a fontos, hogy a fiúnak sok pénze legyen.

c) Nem töröm, hogy bántják őt.
Nem töröm, hogy bántsák őt.

d) Fontos nekem, hogy megértesz.
Fontos nekem, hogy megérts.

e) Helyeslem, hogy a bűnösöket megbüntessék.
Helyeslem, hogy a bűnösöket megbüntetik.

f) Milyen formai különbség volt az a)-e) mondatpárok egyes tagjai között? _____

2. Egészítsétek ki a következő főmondatokat mellékmondatokkal!

Lehetséges, hogy _____

Lehetetlen, hogy _____

Olyan hideg van itt, hogy _____

Nincs itt olyan hideg, hogy _____

Olyan jó a dolgozata, hogy _____

Nem olyan jó a dolgozata, hogy _____

Mit tapasztaltatok? _____

3. Találjatok ki három kis történetet! Az elsőben a), a másodikban b), a harmadikban c) mondat szerepeljen!

a) Pali nem emlékszik arra, hogy elzárta a gázt.

b) Pali nem emlékszik arra, hogy elzárta-e a gázt.

c) Pali nem emlékszik arra, hogy elzárta volna a gázt.

4. Van-e valamilyen jelentéskülönbség a következő mondathármasok között?

a) Furcsa, hogy így végződik ez a történet.

Furcsa, hogy így végződjék ez a történet.

Furcsa, hogy így végződne ez a történet.

b) Nem tudom elhinni, hogy ez igaz.

Nem tudom elhinni, hogy ez igaz legyen.

Nem tudom elhinni, hogy ez igaz volna.

Lehet-e a fentiekhez hasonló mondathármasokat alkotni akkor, ha a főmondatban a következő szavak, kifejezések szerepelnek állítmányként:

biztos, megdöbbentő, nem lehet tudni, jó, érthetetlen, kár

5. Folytasd állító és tagadó mellékmondattal a megadott főmondatokat!

Nem kérek annyit, hogy _____

Akkorára nem nő meg, hogy _____

a) Most próbáld meg az állító mellékmondatokat tagadóvá, a tagadókat pedig állítóvá alakítani! Mit tapasztalsz? (Szóban!)

b) A most következő két mondat közül az elsőben tagadó a mellékmondat, a másodikban állító. Próbáld a tagadót állítóvá, az állítót tagadóvá alakítani! Sikerült?

Kovács nem gondolta, hogy nem viszik el az árut.

Az ór nem kifogásolta, hogy nagy szatyorral mennek be.

c) Milyen mellékmondatot lehet a következő főmondatok mellé helyezni:

Nem megy el anélkül, hogy _____

Nem mulasztott egy percet sem anélkül _____

6. Petőfi és József Attila megfogalmazása egy nyelvi változásról tanúskodik. Mi ez a nyelvi változás?

A virágnak megtiltani nem lehet,

Hogy ne nyíljék, ha jön a szép kikelet (Petőfi Sándor)

Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott hazafelé menet?

(József Attila)

7. a) Alakítsd át felszólító mondatná a következő egyszerű mondatot:

Elmész vele.

b) Alább két csoportban találasz olyan főmondatokat, amelyekhez hogy kötőszós mellékmondatok járulhatnak. Fogalmazd meg az a) gyakorlat egyszerű mondatát úgy, hogy nyelvtanilag kifogástalan hogy kötőszós mellékmondatként csatlakozzék az A) és a B) főmondatokhoz!

A) Felszólítalak,

Kérem,

Azt kívánom,

Követelem,

Javaslom,

B) Eszedbe sem jutott,

Fiatal vagy ahhoz,

Alkalmat kapsz rá,

Nem tűröm,

Távol áll tőled,

Fő célod az,

Talán megoldható,

c) Alkoss három olyan főmondatot, amely az A) csoporthoz hasonlít, s három olyant, amely a B) csoportoz!

A) _____

B)

d) Az A) vagy a B) mondatcsoporthoz hasonlíttanak a következő főmondatok:

Azt akarom,
Ragaszkodom hozzá,
Gondoskodom róla,

e) Próbáld meg elhagyni a kötőszót az A), majd a B) fajtájú mondatokból! Mit tapasztalsz?

8. a) Milyen tulajdonságuk miatt gyűjtöttük egy csoportba az alábbi főmondatokat? (Válaszodhoz próbáld kiegészíteni őket mellékmondatokkal!)

Azt akarja tudni, _____
Nem értik, _____
Az a kérdés, _____
Meg tudná mondani nekem, _____
Kíváncsi vagyok rá, _____
Szeretném megnézni, _____

b) Hagyd el az a) gyakorlat mellékmondataiból a kötőszót! Nyelvtanilag kifogástalan mondatokat kaptál? _____

c) Ejtsd ki (természetesen a kötőszó nélkül) a mellékmondatokat úgy, mintha főmondatok lennének! Ejtsd ki ezután kötőszóval és kötőszó nélkül a teljes összetett mondatokat! Volt valamilyen

különbség közöttük? Ha igen, mi?

A hogy kötőszós mellékmondatoknak több tulajdonságát befolyásolja, hogy milyen főmondat után állnak. A főmondat tulajdonságaitól függhet, hogy

- 1) milyen nyelvtani módba kerül a mellékmondat igéje,
- 2) állító vagy tagadó-e a mellékmondat,
- 3) kérdő formájú-e a mellékmondat,
- 4) elhagyható-e a mellékmondat éléről a kötőszó és
- 5) egyenes vagy kirekesztő szórendű-e a mellékmondat igekötős igéje.

A főmondat sokszor nem szabja meg egyértelműen a fenti lehetőségeket, választási lehetőséget enged a beszélőnek. A hogy kötőszós mellékmondatok nyelvtani megformálási lehetőségei rendkívül bonyolult szabályoknak engedelmesskednek, ezért csak néhányat emelünk ki közülük.

A mellékmondatbeli ige kijelentő vagy felszólító módja egyes esetekben attól függ, hogy ténylegesen felszólítás-e vagy állítás a főmondathoz csatlakozó mellékmondat. Máskor e két nyelvtani mód közötti választást az szabja meg, hogy a beszélő szerint fennáll-e a mellékmondatban közölt tényállás vagy sem. Van olyan eset, amikor a főmondat tagadó jellegével jár együtt a mellékmondatbeli felszólító mód.

A felszólító módban álló igekötős igét tartalmazó mellékmondat szórendje egyes főmondat-típusok esetén egyenes (igekötő+ige), máskor kirekesztő (ige+igekötő). A kirekesztő sorrend esetén a mellék-

mondat kötőszava is elhagyható.

Vannak olyan főmondatok, amelyek kiegészítendő vagy eldöntendő kérdést vonzanak mellékmondatként.

A kérdő és felszólító szerkezetű mellékmondatok formailag ugyanolyanok, mint a kérdő és felszólító főmondatok, de hanglejtésük állító típusú.

FELADATOK

1. A nyelvész Hadrovics László a hogy kötőszós mellékmondatokkal járó főmondat típusok egyikének egy tulajdonságát szemléltette a következő játékos példával:

- Ugy van, úgy - folytatja az öregúr a szurdáló izgágát. Unalmas dolog énkörülöttem lenni. Én kiálthatatlan vénember vagyok, akire nem érdemes szót vesztegetni. Nem is azért vagytok ti itt énmellettem, mintha valami nagyon szeretnétek itt lenni.

Ez kifogástalanul folyó közlés - írja Hadrovics -, pedig ez a szöveg az én hamisítványom, az eredetiből csak a mellékmondatokat tartottam meg. Jókainál ez áll:

- Ugy van, úgy - folytatja az öregúr a szurdáló izgágát. Tudom én azt nagyon jól, hogy unalmas dolog énkörülöttem lenni. Átlátom én azt, hogy én kiálthatatlan vénember vagyok, akire nem érdemes szót vesztegetni. Tudom én azt jól, hogy nem is azért vagytok ti itt énmellettem, mintha valami nagyon szeretnétek itt lenni.

a) Jókai e szavakat a vén Lapussa Dömötör szájába adja. A hősnek milyen tulajdonságát ábrázolja a kiemelt stilisztikai eszközzel az író? (Szóban!)

b) Próbáljátok a játékot a következő mondatokkal is megcsinálni:

A szomszédom reggel azzal vert föl, hogy a motorját berreg-

tette az ablakom alatt. Ha már úgyis fölébredtem, kimentem, hogy megetessem a malacokat. Ébredezett Mária is. Megnyugtattam, hogy nem történt semmi különös.

2. a) Az alábbi igék mellett vonzatként mely mondatrész helyén állhat hog kötőszós mellékmondat? A megadott példához hasonlóan húzzátok alá a hog kötőszós mellékmondatként megjelenő mondatrész:

emlékszik: valaki emlékszik valamire

hisz:

gondol:

tanít:

- b) Hasonló-e a megfelelő idegen nyelvű igék vonzat-szerkezete? (Válasszátok ki a tanult idegen nyelveket!) Válaszotokat szemléltessétek egy-egy mondattal is!

Német: glauben: _____

denken: _____

lehren: _____

Angol: believe: _____

think: _____

teach: _____

Francia: croire: _____

penser: _____

apprendre: _____

Orosz: верить : _____

думать : _____

учить : _____

3. Az alábbi két mondatban hogy kötőszó mellékmondatként azonos formájú kérdő mondatok szerepelnek:

Ferenc megkérdezi Miklóstól, hogy melyik út vezet Budára.

Miklós megmutatja Ferencnek, hogy melyik út vezet Budára.

Van-e köztük mégis valami különbség? _____

4. A 3. gyakorlathoz hasonlóan az alábbi mondatpárokban is azonos formájú kérdő mondatok szerepelnek:

Jancsi megnézte, hogy ki jön.

Jancsi meglátta, hogy ki jön.

Péter meghallgatta, hogy mit játszanak a rádióban.

Péter meghallotta, hogy mit játszanak a rádióban.

Megazagolta, hogy romlott-e a hús.

Megérezte, hogy romlott-e a hús.

Mi a különbség a mondatok jelentése között? Milyen következtetést tudtok levonni a főmondatbéli igékre vonatkozólag? (Szóban!)

5. Add meg az általad ismert idegen nyelveken a megfelelő fordítást:

tudja

úgy tudja

orosz:

angol:

francia:

német:

..... :

6. Fordítsd le az általad tanult nyelvekre a következő mondatokat!

Milyen fontos különbség van a magyar és az általad választott nyelv szabályai között?

a) Kovács azt mondja a barátjának, hogy el fogja olvasni a könyvet.

Kovács azt mondja a barátjának, hogy éppen olvassa a könyvet.

Kovács azt mondja a barátjának, hogy elolvasta a könyvet.

b) Kovács azt mondta a barátjának, hogy el fogja olvasni a könyvet.

Kovács azt mondta a barátjának, hogy éppen olvassa a könyvet.

Kovács azt mondta a barátjának, hogy elolvasta a könyvet.

7. Szinonimák-e az alábbi mondatpárok?

Azt hiszem, hogy nem fogok elmenni.

Nem hiszem, hogy el fogok menni.

Megígérem, hogy nem fogok elmenni.

Nem ígérem meg, hogy el fogok menni.

Ugy értettem, hogy nem akarsz visszajönni.

Nem értettem úgy, hogy vissza akarsz jönni.

Azt mondta, hogy nem akar visszajönni.

Nem mondta azt, hogy vissza akar jönni.

III.

HOGY KÖTŐSZÓS MELLÉKMONDATOK,
FŐNEVESÜLT SZERKEZETEK,
FŐNÉVI IGENEVES SZERKEZETEK

1. Hasonlítsd össze a következő mondatokat!

a) Hallottam, hogy Pista zongorázik.

b) Hallottam, hogy Pista kirándul.

Hányféleképpen értelmezhető az a), illetve a b) mondat?

a) _____

b) _____

2. Keress olyan sajátosságokat az 1. gyakorlat mondataiban, amelyek segítségével meg lehet magyarázni az összehasonlításból leszűrt eredményt!

3. a) Próbáld meg -- a lehető legkevesebb változtatással -- úgy megfogalmazni az 1. gyakorlat mondatait, hogy egyértelműek legyenek!

b) Nyelvtani tanulmányaink során a mondattani mélyszerkezeteket úgy

szerkesztettük meg, hogy benne a mondatok jelentéséhez szükséges információk mind szerepeljenek, valamint hogy lehetőleg a szinonim mondatokat közös mélyszerkezetből származtassuk. Ennek alapján a fentiek közül melyik mondatoknak szerkeszteniél közös mélyszerkezetet, s melyeknek különbözőt?

- c) Szerkeszd meg a szinonimnak tartott mondatok közös mélyszerkezetét! Gondold meg, hogy a mondatok felszíni szerkezetében melyek azok az elemek, amelyek a jelentésviszonyokat nem módosítják, csak ahhoz járulnak hozzá, hogy kifogástalan formájú mon-

datot kapjunk, s arról is gondolkodj, hogy milyen megoldással (például milyen szótári jellemséssel) tudnád egyértelművé tenni azokat a jelentésviszonyokat, amelyek egyes esetekben a felszíni szerkezetekben a kétértelműségeket okozzák.

d) Melyik mélyszerkezeten milyen faátalakításokat kell, illetve lehet elvégezni ahhoz, hogy

hogy kötőszós mellékmondathoz,

főnévi igeneves szerkezethez, illetve

-ás/-és képzős főnevesült szerkezethez jussunk el

a felszíni szerkezetben?

e) A nyelvészek a főnevesítés műveletét idegen szóval nominalizációnak nevezik. Mire utal az elnevezés? A mélyszerkezetnek mely összetevője alakul az átalakítások során főnévi formává? Karikázd be a felállított mélyszerkezet érintett összetevőjét, majd a faátalakítások során létrejött főnévi formát is jelöld meg!

4. Melyik jelentésében szerepel a hall ige a következő mondatokban? Miért?

Hallom, hogy Pista zongorázni fog.

Hallom, hogy Pista zongorázott volna.

Hallom, hogy Pista zongorázna.

5. Derítsd fel, hogy rendelkezik-e a hall-hoz hasonló tulajdonságokkal a lát és az érez ige!

6. Hozz fel bizonyítékokat a következő állítás mellett:

a Hallottam Karolát énekelni, illetve

a Hallottam Karola éneklését

formájú mondatokban a hall ige egyértelműen érzékelést jelent.

7. Próbáld a) főnévi igeneves és b) -ás/-és képzős főnevesült szerkezetté alakítani az alábbi összetett mondatok hogy kötőszós mellékmondatait!

Tudtam, hogy Péter kiábrándult.

- a) _____
- b) _____

Felfedezte, hogy csillog az arany.

- a) _____
- b) _____

Utálok, hogy Jancsi akadékoskodik.

- a) _____
- b) _____

Utálok, hogy sálat hordok.

- a) _____
- b) _____

Látzik, hogy javul az idő.

- a) _____
- b) _____

Vártam, hogy leessen a csillár.

- a) _____
- b) _____

Elfutottam, hogy vegyek egy vonalzót.

- a) _____
- b) _____

8. Próbáld meg most a főnévi igeneves, illetve az -ás/-és képzős átalakításokat a következő mondatokon elvégezni!

Tudtam, hogy Péter elmegy.

- a) _____
- b) _____

Tudtam, hogy Péter kiábrándul Máriából.

- a) _____
- b) _____

Felfedezte, hogy nagyon csillog az arany.

- a) _____
- b) _____

Felfedezte, hogy Panni titokban eszi a lekvárt.

- a) _____
- b) _____

Utálok, hogy Jancsi annyit akadékoskodik.

- a) _____
- b) _____

Utálok, hogy az iskolában hégy éven keresztül ugyanazt a köpenyt hordom.

- a) _____
- b) _____

Látszik, hogy a melegfront betörésétől napról napra javul az idő.

- a) _____
- b) _____

Vártam, hogy pillanatokon belül leessen a csillár.

- a) _____
- b) _____

Elfutottam, hogy az utcasarkon lévő Ápiszban gyorsan vegyek egy vonalzót.

a) _____

b) _____

Milyen következtetéseket tudsz levonni az átalakítások lehetőségéről?

9. Eddig a főnevesült szerkezetekkel kapcsolatban mindig „-ás/-és képzős szerkezeteket” emlegettünk. Alakítsd főnevesült szerkezetekké az alábbi összetett mondatok mellékmondatait és utána fogalmazd meg újra az idézőjelbe tett szakkifejezést!

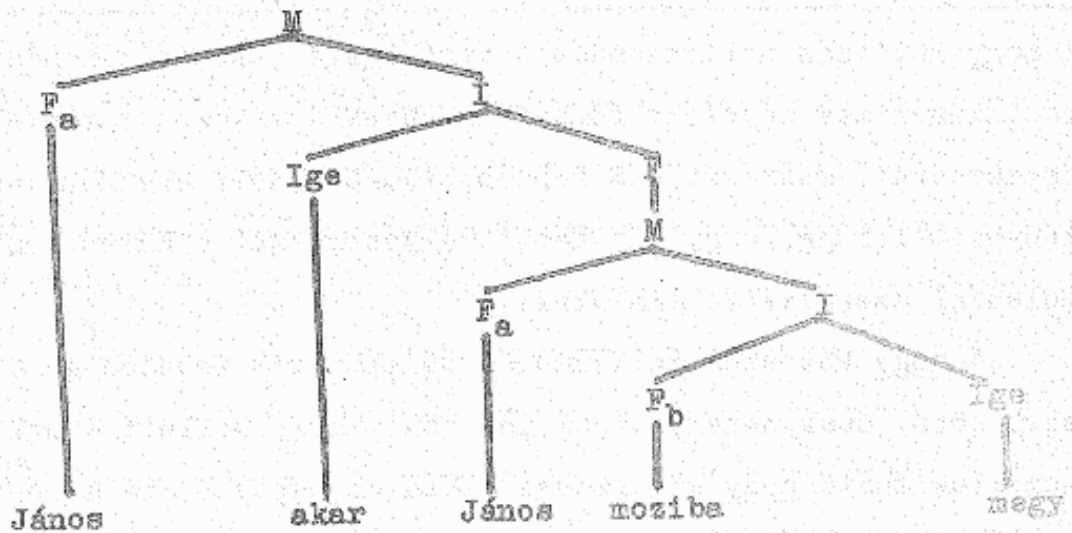
Megemlékezett arról, hogy az avarok bejöttek.

Intézkedett arról, hogy az almát felhozzák.

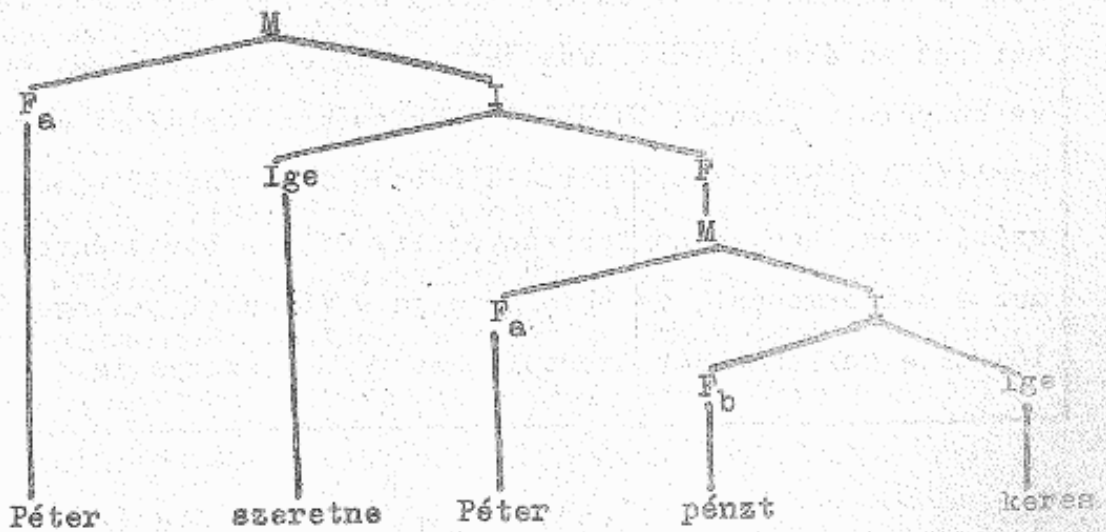
Engedélyezték, hogy a valutát kivigyék.

Örült annak, hogy a másik fél.

10. a) Próbáld meg a következő mélyszerkezeteket a) hogy kötőszós mellékmondattá, b) főnévi igeneves szerkezetet tartalmazó mondattá és c) főnevesült szerkezetet tartalmazó mondattá alakítani!

- a) _____
- b) _____
- c) _____

- a) _____
- b) _____
- c) _____

- b) A következők közül -- ha főmondatban szerepelnek -- melyik igék hasonlítanak az átalakítási lehetőségek szempontjából a fentiekhez? (Húzd alá, amelyik hasonlít hozzájuk!)

igyekeznek, érez, gyűlöl, szándékozik, elindul, szeret

A hogy kötőszós mellékmondatot tartalmazó összetett mondatok gyakran szinonimák egyrészt főnévi igeneves szerkezetet tartalmazó mondatokkal, másrészt -ÁS képzőmorfémás főnévi szerkezetekkel. Sok tényezőtől függ, hogy egy adott mélyszerkezet e három közül milyen felszíni szerkezetté alakulhat.

A hogy kötőszós mellékmondattá alakítás lehetősége a legszélesebb körű. Csak néhány olyan ige van, amely mellett a mellékmondat nem alakítható hogy kötőszóssá abban az esetben, ha a fő- és a mellékmondat alanya megegyezik (akar, szeret, szeretne, szándékozik stb.). Egyéb esetekben mindig lehetséges a hogy kötőszós mellékmondattá alakítás.

A főnévi igeneves szerkezetté alakításnak egyrészt az a feltétele, hogy a főmondatban olyan állítmány szerepeljen, amely lehetővé teszi ezt az átalakítást, másrészt pedig attól is függ, hogy mennyire bonyolult, mennyi és milyen bővítményt tartalmaz maga a mellékmondat. A főnévi szerkezetté alakítás lehetőségét elsősorban az szabja meg, hogy mennyire bonyolult, milyen bővítményeket tartalmaz a mellékmondat, de befolyásolja a főmondat jellege és szereplőinek a mellékmondat szereplőjéhez való viszonya is.

FELADATOK

1. Azok a főmondatbeli állítmányok, amelyek mellett főnévi igeneves szerkezetet lehet használni, jelentésük szerint is jól körvonalazható csoportokat alkotnak. Alább ilyen állítmányokat találsz. Folytasd a csoportokat és mindegyik csoportnál próbáld meg lazán körülírni a jelentésüket!

a) igyekszik, rohan, elindul, _____

Jelentés: _____

b) szándékozik, fog, _____

Jelentés: _____

c) lát, hall, _____

Jelentés: _____

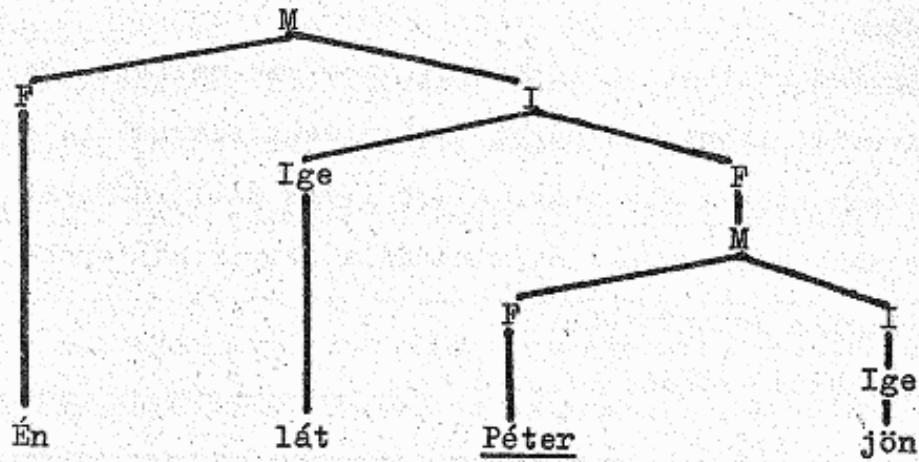
d) nehezére esik, gyűlöl, szeret, _____

Jelentés: _____

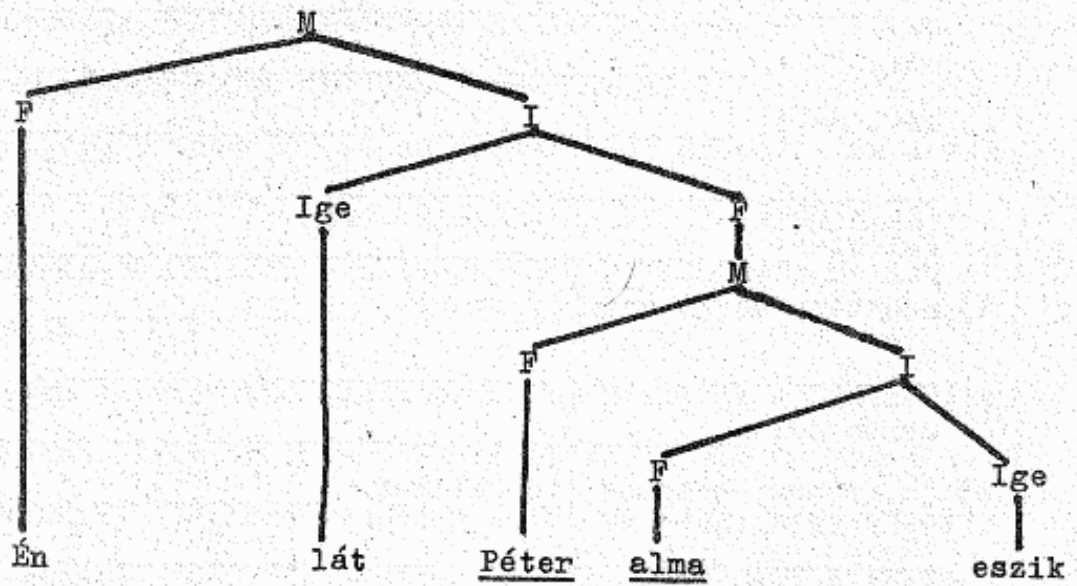
e) jó, rossz, hasznos, fölösleges, _____

Jelentés: _____

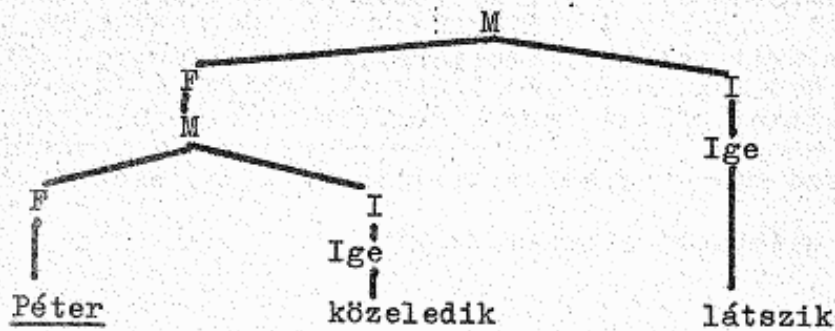
2. A főnévi igeneves szerkezetté alakításnál érdekes szabályok szerint alakul a mondatok bővítményeinek felszíni esetreagja. Alább olyan mélyszerkezeteket találsz, amelyeket főnévi igeneves szerkezetté lehet alakítani. Alkosd meg a megfelelő felszíni szerkezeteket és fogalmazd meg a szabályt: milyen felszíni esetvégsődéseket kapnak az aláhúzott mondatrészek?

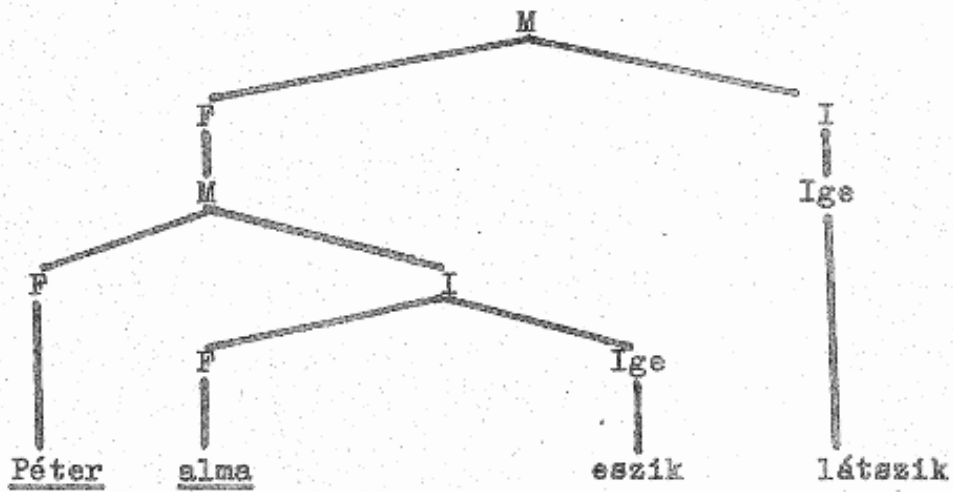
Főnévi igeneves felszíni szerkezet:

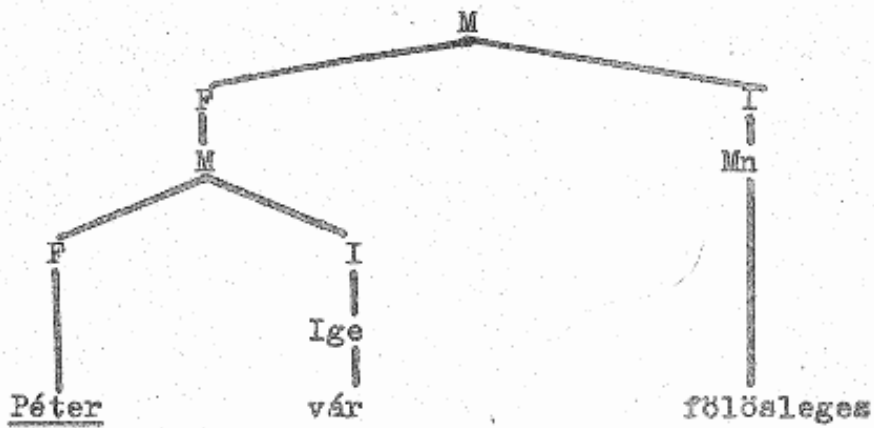
Főnévi igeneves felszíni szerkezet:

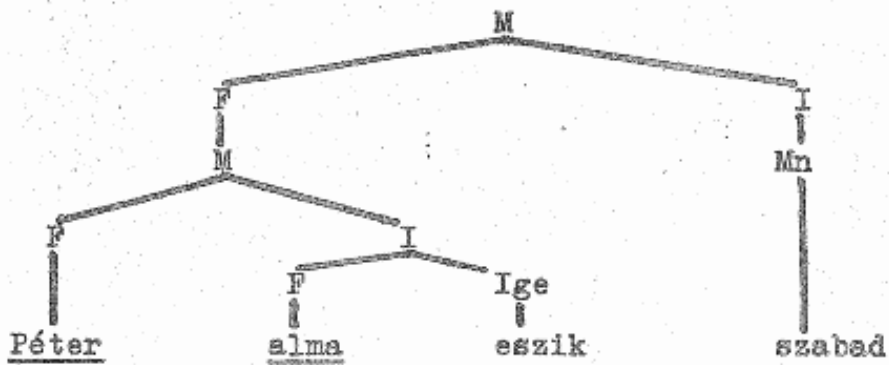
Főnévi igeneves felszíni szerkezet:

Főnévi igeneves felszíni szerkezet:

Főnévi igeneves felszíni szerkezet:

Főnévi igeneves felszíni szerkezet:

Mi a szabály?

3. Mire utal a latin nyelvtan következő két szakkifejezése:

accusativus cum infinitivo: _____

dativus cum infinitivo: _____

4. Miből ered a következő mondat kétértelmősége? (Állítsd fel az egyes jelentéseknek megfelelő mélyszerkezeteket!)

Jancsinak könnyű színházjegyet venni.

5. Az alábbi mondatpárok közül melyek szinonimák, s melyek nem?

a) Nem szabad szőlőt enni.

Nem szabad szőlőt ennie.

b) Neki nem szabad szőlőt enni.

Neki nem szabad szőlőt ennie.

c) El kell menni tornázni.

El kell mennem tornázni.

d) Nekem el kell menni tornázni.

Nekem el kell mennem tornázni.

Mi a jelenség oka? _____

6. Sorolj fel olyan állítmányokat, amelyek mellett a főnévi igenév fölveheti a személyragokat!

7. A következő főnévi igeneves szerkezetet tartalmazó mondatok állítmányában tárgyra utaló személyragokat találsz. Állítsd föl a mondatok mélyszerkezetét és karikázd be azt a mondatrészt, amely a felszíni szerkezetben tárgyas személyragként jelenik meg!

Szeretnélek látni.

Meg akarlak fogni.

8. A régi magyar nyelvben gyakoribbak voltak a főnévi igeneves szerkezetek, mint ma. (A viszonylagos gyakorisághoz sokszor az is hozzájárult, hogy a szövegeket az igeneves szerkezetekben bővelkedő latin nyelvből fordították.) Hogyan mondanád mai magyar nyelven a következő mondatokat:

Es mend paradisumben volou gyimilcsiktúl munda neki élnie.
(Halotti Beszéd)

Mondja vala magát beteltnek lenni édességes szagokval. (Jókai
Kódex)

Parancsola neki adni. (Müncheni Kódex)

Látlak tégedet ördögtől megszaladott lenni. (Jókai Kódex)

Méltó vagy pokolba átkoztatni. (Müncheni Kódex)

Téteté magát temettetni. (Müncheni Kódex)

Parancsolá őtet ő ura elárultatni. (Jordánszky Kódex)

9. Hányféleképpen tudod értelmezni a következő mondatot? (Az egyes
értelmezéseket ábrázold mélyszerkezettel!)

Az oroszok üldözése eredménytelen volt.

10. Hogyan értelmeznéd a latin nyelvtan következő két szakkifejezését:

genetivus subiectivus: _____

genetivus obiectivus: _____

11. Irj két olyan mondatot, amelyben a főnevesült szerkezet kétféleképpen értelmezhető!

12. Az idegen nyelvekben mások azok a szabályok, amelyek meghatározzák, hogy mely szerkezeteket lehet hogy kötőszós mellékmondat, főnévi igeneves szerkezettel és főnevesült szerkezettel visszaadni. Fordítsd le a következő két mondatot azokra az idegen nyelvekre, amelyeket ismersz:

Örülök, hogy találkozom vele.

Örülök, hogy találkoztam vele.

oroszl: _____

..... _____

..... _____

Miben térnek el az idegen nyelv szabályai a magyarétól?

13. Ha tudsz angolul, fordítsd le a következő két mondatot magyarra:

Steve stopped smoking. _____

Steve stopped to smoke. _____

14. Az idegen nyelvekben éppen olyan bonyolultak a hogyl kötőszós mellékmondatok, főnévi igenevez szerkezetek és főnevesült szerkezetek megalkotási szabályai, mint a magyarban. Nehézségüket még ráadásul fokozza, hogy a szabályok mások is, mint a mi nyelvünkben. Jó nyelvtudásról tanúskodik már, ha a következő feladatot meg tudjátok oldani. (Válasszátok ki a tanult nyelvet!)

A következő idegen nyelvű mondatok közül négy-négy nyelvtanilag kifogástalan, kettő-kettő viszont nyelvtanilag rossz. Csillagozd meg a rosszakat!

Angol: I regret to disturb you so early.

I regret disturbing you so early.

The teacher made the children to run.

The teacher made the children run.

She gave up to drink.

She gave up drinking.

Francia: Jean monte voir Pierre.

Jean monte pour voir Pierre.

Jean monte pour ne pas voir Pierre.

Jean monte ne pas voir Pierre.

Jean sait comment résoudre le problème.

Jean sait comment avoir résolu le problème.

Német: Ich möchte, daß Sie singen.

Ich möchte Sie hören.

Ich möchte Sie singen.

Ich möchte Sie singen hören.

Ich bin gekommen um Sie singen zu hören.

Ich bin gekommen Sie singen hören.

Orosz: Я слышал его петь.

Я слышал, что он пел.

Я слышал его поющим.

Я приказал ему читать.

Я приказал ему, чтобы читать.

Я приказал ему, чтобы он читал.

15. Az alábbi mondatok közül melyek főmondatának az igéjét tartanád erősen szinonimnak? Melyik mondatoknak tudsz megfeleltetni velük szinonim, hogy kötőszós mellékmondatot tartalmazó mondatot?

1. Elkerüli a gödröt.
2. Elkerüli az összeveszést.
3. Elkerüli a konfliktust.
4. Alátámasztja a létrát egy fadarabbal.
5. Alátámasztja az állítását egy érveléssel.
6. Alátámasztja a tételt egy bizonyítékkal.
7. Elérte a mennyezetet.
8. Elérte az előléptetést.

9. Elérte a magas pozíciót.

Szinonim igék: _____

Szinonim, hogy kötőszós mellékmondatot tartalmazó mondatok:

16. A következő mondatok közül melyeket tekintened nyelvtanilag rossznak, s melyeknek tudnál jelentést tulajdonítani -- úgy, hogy megadod a nekik megfelelő, bőbeszédűen kifejtett mondatokat? (E bőbeszédű változatok jelentése nem lesz pontosan azonos a megadott tömör kifejezéssel!) Értékelj stilisztikailag azokat a mondatokat, amelyeket elfogadhatónak tartottál!

1. Belenyugszik a teába. _____

2. A ház kétségtelen. _____

3. Ellenzi a házat. _____

4. Elősegíti a filmet. _____

5. Lebeszéltek őt a filmről. _____

6. Bizonytalan a pénz. _____

7. Reménykedik a könyvben. _____

IV.

MELLÉRENDELÉS, HALMOZOTT MONDATRÉSZEK.

1. Milyen hasonlóság van a következő egyszerű algebrai művelet és a megadott mondatok között? Hogyan tudnád éreztetni a hasonlóságot?

$$xy + x(a + b) = x(y + a + b)$$

Megtanulta, hogy nincs menekvés.

Megtanulta, hogy nem is lehet menekvés.

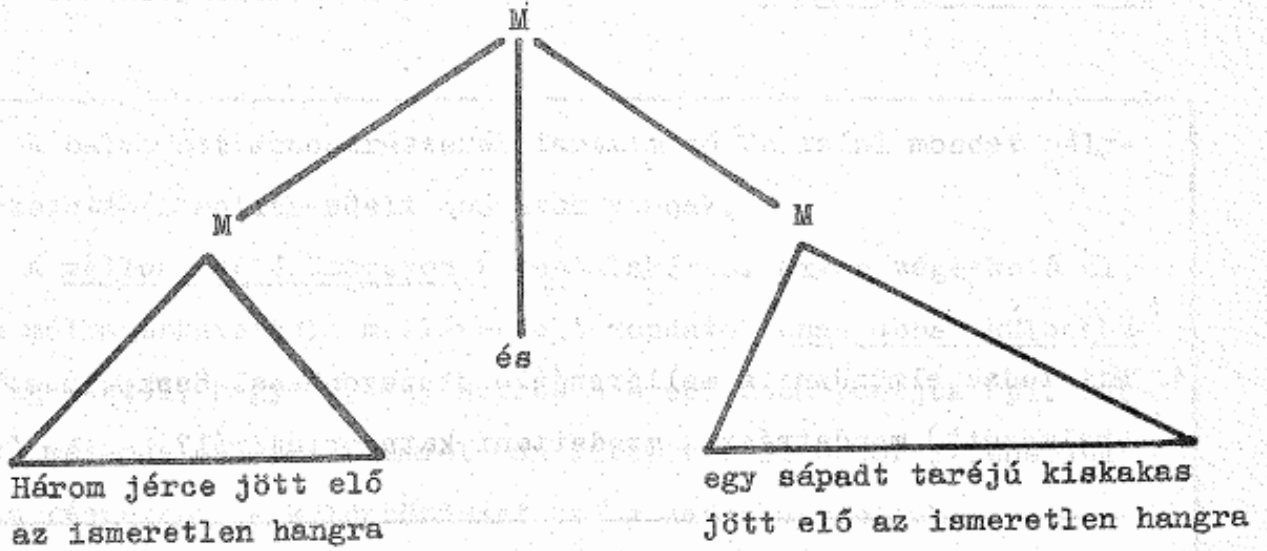
2. Állítsd fel a következő két mondat mélyszerkezetét! Alkalmazd a mélyszerkezetekben a szereplők jelölésére használt betűjeleket!

a) A fiú állt és a lány ült.

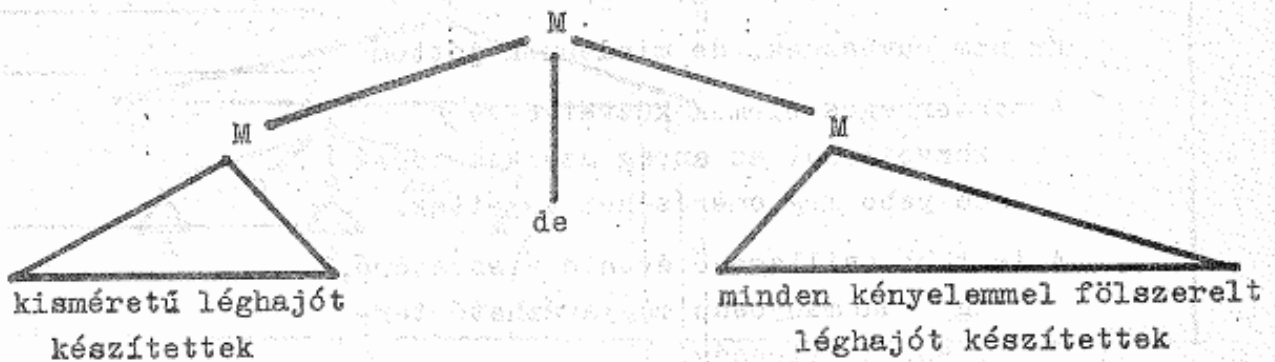
b) A fiú állt és nézelődött.

Ha a b) mondat mélyszerkezetét jól állítottad föl, akkor szükség lesz benne az egyik összetevő törlésére ahhoz, hogy a megfelelő jelentésű és nyelvtanilag is kifogástalan felszíni szerkezethez juss el. Mi a törlési faátalakítás (transzformáció) feltétele? Melyik összetevőket kell törölni?

3. Két mondat háromszögekkel rövidített mélyszerkezetét adjuk meg. Készítsd el a belőlük létrejövő mondatok felszíni szerkezetét úgy, hogy ábrázd is őket ágrajzzal! (Az ágrajzban csak a mellérendelő kötőszókkal összekapcsolt összetevők legfelső csomópontját kell feltüntetned, a többi háromszögekkel rövidítheted.)

Felszíni szerkezet:

Felszíni szerkezet:

4. Mit tudsz elmondani a mellérendelő összevonással összekapcsolt (halmozott) mondatrészek mondattani kategóriájáról?

5. Min alapul az alábbi idézetekben alkalmazott stilisztikai eszköz?

Hallgat, komor, fázik dalom (Arany János)

...csak hát ötvenéves volt és szomorú (Cseres Tibor)

...lány volt, szőke és másfél mázsa (József Attila)

6. Az általános iskolában tanultakra visszaemlékezve írd az alábbi, mellérendelő összevonással összekapcsolt mondatrészek mellé, hogy a mellérendelésnek melyik fajtáját képviselik!

Szundit a lapda, meg a síp

Én nem bűvészek, de mindennek jöttem

A mesterséges elemek közvetve vagy közvetlenül az anyag szerkezetének mélyebb megismeréséhez vezettek.

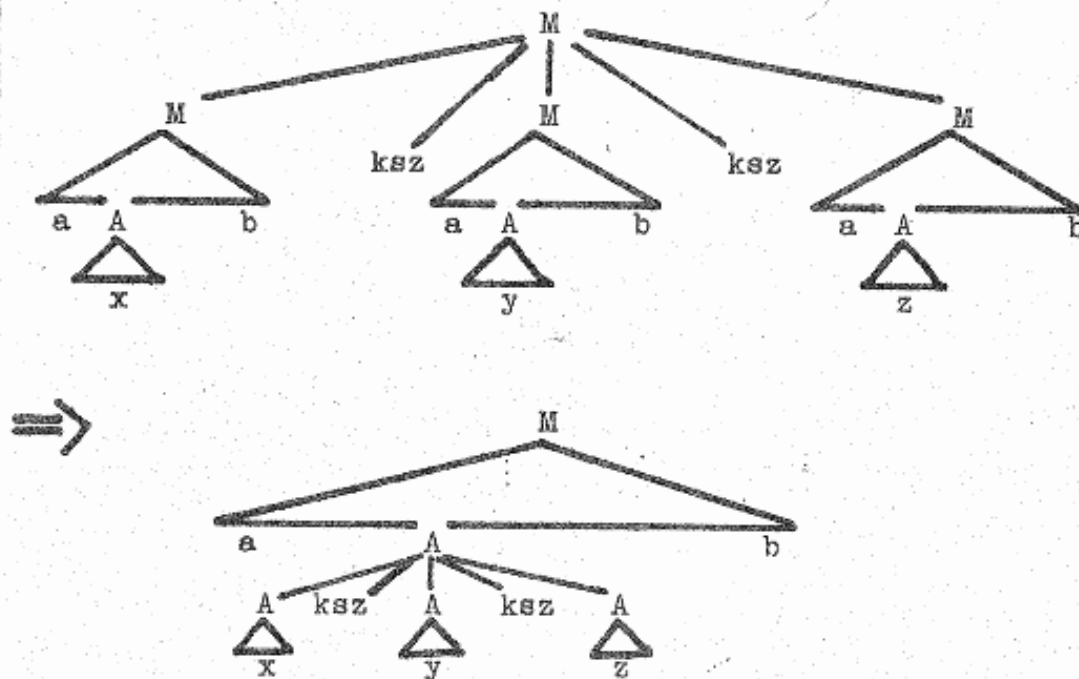
A legtöbb csillageső évente visszatérő, így tudományosan magyarázható természeti jelenség.

Az ideális, mert súrlódástalan pálya rendelkezésre áll.

A halmozott mondatrészeket tartalmazó felszíni mondat mélyszerkezetében mellérendelt mondatok vannak.

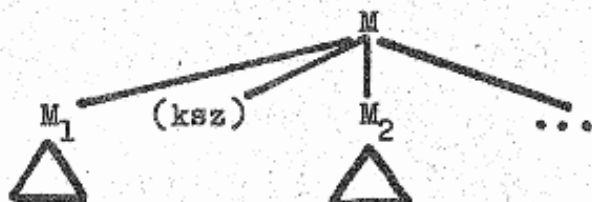
A mellérendelő összevonás faátalakítás. Akkor végezhető el, ha a mélyszerkezetbeli mellérendelt mondatok csak abban különböznek egymástól, hogy egy-egy azonos szerepű csomópontjuk (pl. tárgyuk) más-más szótári elemmel van kitöltve. Ilyenkor „kiemeljük” közös részeit, a különbözőeket pedig összekapcsoljuk.

Az alábbi vázlatos ábrán a-val és b-vel jelöltük a mellérendelt mondatok azonos részeit; a különböző (x, y, z) elemek pedig ugyanaz alatt az A csomópont alatt szerepelnek mindhárom mondatban:

FELADATOK

A mellérendelő összetett mondatok szintaxisa nagyon egyszerű -- mindegyik az alábbi sémát követi:

A mellérendelő összetett mondatok jelentése, használata azonban sok érdekességet tartogat. Ezért most röviden áttekintjük a kapcsolatos, ellentétes, következtető, magyarázó és választó mellérendelést.

Első pillantásra azt hihetnénk, hogy a mondat valóságtartalma -- a benne leírt tényállások jellege és viszonya -- egyértelműen megszabja, melyik mellérendelés-típust kell használnunk. Ez azonban nem egészen így van.

1. Vegyük ezt a két tényállást: Péter már hat éves
Péter iskolába jár

A kettő közül melyik az ok, melyik az okozat?

Mit fejez ki a tehát kötőszó az alábbi mondatokban?

- a) Péter már hat éves, tehát iskolába jár.
b) Péter iskolába jár, tehát már hat éves.

2. Ugyanezt a próbát elvégezhetjük az ugyanis kötőszóval is:

- a) Péter már hat éves, ugyanis iskolába jár.
b) Péter iskolába jár, ugyanis már hat éves.

3. Vizsgáljuk most meg, miben egyezik és miben különbözik az 1. és 2. feladat mondatainak jelentése ettől:

Péter már hat éves, és iskolába jár.

Milyen helyzetben lehet igaznak minősíteni ezt az öt összetett mondatot?

Mi okozza a jelentéskülönbségeket?

4. A fentiek fényében mit mondhatunk erről a mondatról:

Péter már hat éves, de iskolába jár.

5. Mi a gyökeres különbség az eddig tárgyalt mondatok valóságtartalma és a következő között?

Nincsenek otthon, vagy rossz a telefon.

6. Csoportosítsd az alábbi mondatokat aszerint, hogy a mellérendelésnek melyik típusát képviselik! Minden egyes esetben indokold meg a besorolást (szóban)!

- a) Zajlott a folyó, hiszen február volt.
- b) Unta az értekezletet, hát elbóbiskolt.
- c) Nem mondom le a próbát, pedig bujkál bennem a nátha.
- d) Nem a tornaterembe megyünk, hanem ki a pályára.
- e) Utánad kiáltottam, csak hogy te már messze jártál.
- f) Fölborult a kocsi, a lovak azonban nem álltak meg.
- g) Ünnepien fölöltözött, vagyis cilindert tett föl.
- h) Többet tudott a főnökeinél, ezért leváltották.
- i) Vagy velünk tartasz, vagy az ellenségeinkkel.
- j) Nem kell megsózni az ételt, úgyis van már benne sonka.
- k) Elfelejtettem, mit kell venni, így hiába mentem le.
- l) Elfogyott az ereje, meg a többieket sem látta már.
- m) Péter ilyenkor se lát, se hall.

7. Milyen jelentéskülönbséget fedezhetsz föl az alábbi két mondat között? Milyen szabályt állítanál föl?

- a) Nagyon vigyáztam a pénzre, de elvesztettem.
- b) Elvesztettem a pénzt, pedig nagyon vigyáztam rá.

8. Milyen érdekességet figyelhetsz meg az alábbi mondatokban? Mivel magyaráznád a jelenséget?

- a) Hóvihar van, és ő egy ingben szaladgál!
- b) Nem takarta be a kenyeret, és az ki is száradt.
- c) Megnézhetjük a várat, még van két óránk indulásig.
- d) Elvesztettük a csatát, nem lesz diadalmenet.
- e) Még ki sem tettem a lábam, és te már engem szidsz.
- f) Gombot dobtunk az automataiba, és nem jött ki kávé.

A 6. feladat mondatainak kötőszavát próbáld meg (1) és-sel helyettesíteni, (2) elhagyni. Mikor mit tapasztalsz?

9. Az alábbi mondatokban több kötőszó-elem is van. Milyen típusúnak minősítenéd a mellérendeléseket? Mi teszi lehetővé szerinted a többszörös kötőszavazást?

- a) Mindig máshová vágytunk, és mégis itt maradtunk.
- b) Nem használt védőhálót, és így megtörtént a baj.

- c) Annyit beszélek neked, de te mégsem hallgatsz rám.
 - d) Elmosogattam, és a boltba is elmentem.
 - e) Megszagolta, sőt le is nyelte.
 - f) Nem volt ott senki, így hát visszafordultunk.
-
-
-
-
-

10. Mi a különbség a vagy és a vagy...vagy... kötőszó használata között? Mikor van különös szükség arra, hogy megkülönböztessük őket?

11. Az író egyik kifejező eszköze lehet a kötőszavak elhagyása (aszindeton) vagy halmozása (poliszindeton). Vizsgáld meg az alábbi idézeteket nyelvtani szempontból is, esztétikai szempontból is! (Szóban)

„Hívta, nem jött, elrabolta.” (Molnár Anna, népballeda)

„Egy vége szur, más vége üt,

Tör, zuz, seper, dönt mindenütt.” (Arany J.: Keveháza)

„És akarok még sok más színű tintát,

bronzot, ezüstöt, zöldet, aranyat,

és kellene még sok száz és ezer,

és kellene még aztán millió:

tréfás-lila, bor-szinű, néma-szürke,
szemérmes, szerelmes, rikító" (Kosztolányi: Mostan
színes tintákról álmodom)

„Másnap, mikor Iza bejött hozzá, ágyban fogadta, azt mondta,
már megvacsorált, rettentően kimerült, ne haragudjék, ma
aludni szeretne, ne beszélgessenek. Iza megnézte a pulzusát,
felültette, jól az arcába tekintett.” (Szabó Magda: Pilátus)

12. Szigorú, de igazságtalan?

Elemezd ezt a mondást! Segítségére lehet, ha föllapozod Hernádi
Miklós Közhelyszótárának előszavát (Gondolat, 1976.).

Azt, hogy milyen fajta mellérendelést használunk, két tényező
határozza meg:

- mi az összetett mondat valóságtartalma,
- a beszélő maga hogyan értékeli, viszonyítja egymáshoz azo-
kat a tényállásokat, amelyeket a tagmondatok leírnak.

A valóságtartalom szempontjából mindössze két fő típust találunk: 1. elég, ha az egyik tagmondat igaz -- ez a választó mellérendelés, jellegzetes kötőszava a vagy;

2. mindegyik tagmondatnak igaznak kell lennie.

A beszélő szempontját vizsgálva a 2. típust már négy altípusra bonthatjuk.

a) kapcsolatos mellérendelés: ez a legsämlegesebb. A beszélő csupán azt jelzi, hogy a leírt tényállások között valamiféle (térbeli, időbeli, okozati vagy más) kapcsolatot talál. Jellegzetes kötőszava az és.

b) következtető mellérendelés: kifejezi, hogy a beszélő szerint az

egyik tényállás következménye a másiknak, hogy ő az egyikből a másikra következtet. Jellegzetes kötőszava a tehát.

c) magyarázó mellérendelés: a következtető fordítottja. A beszélő most azt helyezi előtérbe, hogy szerinte az egyik tényállás magyarázza a másikat. Jellegzetes kötőszava az ugyanis.

d) ellentétes mellérendelés: bár a beszélő tudja, hogy mindegyik tagmondat igazat állít, elképzelhetőnek (sőt esetleg természetesebbnek is) tartaná, ha az egyik tényállás helyett valami más lenne igaz. Jellegzetes kötőszava a de, pedig.

Mivel a kapcsolatos mellérendelés a legsemlegesebb, az és kötőszót gyakran használjuk következtető vagy ellentétes értelemben is: ilyenkor azonban a beszélő értékelését a hallgatónak külön meg kell fejtenie.

V.

A KÉRDÉS

I. Az általános iskolában megkülönböztettük egymástól a kijelentő, kérdő, felkiáltó, felszólító és az óhajtó mondatokat. E megkülönböztetéseket aszerint tettük meg, hogy megvizsgáltuk, mi a beszélő szándéka, s hogy hogyan viszonyul egymáshoz a kommunikáció három három tényezője: a beszélő, a hallgató és a valóság. Sokszor azonban nem ad egyértelmű eligazítást e tényezők vizsgálata. Nem gondoljuk komolyan, hogy kérdezés volt a beszélő szándéka a következő esetekben:

Hányszor mondjam még, hogy telefonálj, ha nyolc óra után
jössz haza?

Tudja maga, mi az a zebra?

Holott kétségtelen, hogy formája szerint kérdő mondatot használt a beszélő. Meg kell különböztetnünk a kérdő formájú és a kérdés szándékát megvalósító mondatokat; sőt, az utóbbiakon belül még finomabb megkülönböztetéseket is kell tennünk.

1. Olyan mondatokat olvashatsz alább, amelyeknek esetében fölmerülhet, hogy kérdésként kezeljük őket. Csoportosítsd őket elképzelésed szerint és adj is nevet a csoportoknak!

Megkérdeztem tőle, hogy volt-e már az állatkertben.

Tudni szeretném, hogy ki vitte el a tollamat.

Engedd meg, hogy megkérdezzem tőled, van-e elég pénzed.

Ki ölte meg Martin Luther Kinget?

Mondd meg, hogy hol voltál tegnap este!

Elutaztak már a szomszédék?

2. a) Rendkívül különböző helyzetekben hangozhatnak el kérdő formájú mondatok. Érdekes megkülönböztetéseket tehetünk, ha azt vesszük figyelembe, hogy a kérdéshez képest mit tud a beszélő (kérdő) és a hallgató (kérdezett). Egy táblázatot látsz alább. Írj két-két kérdő formájú példamondatot az egyes beszédhelyzetekhez, s ha szükségesnek látod, körvonalazd azt a helyzetet is, amelyben a kérdések elhangoznak!

	a kérdező	a kérdezett
1.	Ismeri a megoldást	Ismeri a megoldást
2.	Ismeri a megoldást	Nem ismeri a megoldást
3.	Nem ismeri a megoldást	Ismeri a megoldást
4.	Nem ismeri a megoldást	Nem ismeri a megoldást

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

b) Formáját tekintve mind a négy esetben kérdő mondatok elhangzásával számoltunk az a) gyakorlatban. Milyen „szakkifejezéseket” tartanál alkalmasnak arra, hogy a négy beszédhelyzet -- s így a négy kérdésfajta -- közötti különbséget kifejezd?

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

c) Írj mind a négy eset szemléltetésére olyan mondatokat, amelyek tartalmilag kérdést fejeznek ki, de formájukat tekintve nem kérdő mondatok!

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

3. Sorold az előző négy csoport közül valamelyikbe a következő idézetek kérdéseit! Indokold is meg, hogy miért éppen a választott csoportba tartoznak!

„Ugyan meddig fogsz még visszaélni, Catilina, türelmünkkel? Meddig úz még játékot velünk őrjöngésed? Meddig ingerel még bennünket féktelen vakmerőséged? Nem rendített-e meg a Palatium

éjjeli őrsege, a városban elhelyezett őrjáratok, nem rendített-e meg a békés polgárok összesereglése, ennek a tanácsgyűlésnek fölötté erősített helye, nem az itt jelenlevő férfiak arckifejezése és tekintete? Nem látod, hogy terveid napfényre jutottak? Nem veszed észre, hogy összeesküvésed elfojtatott már azáltal, hogy ezek azt mindannyian tudják?" (Cicero)

„Én előttetek jártam ifjúságomtól fogva mind a mai napig. Itt vagyok, tegyetek bizonytságot ellenem Jahve előtt és felkentje előtt: kinek vettem el az ökrét? kinek vettem el a szamarát? kinek kedveztem? kit nyomtam el? kitől fogadtam el ajándékot, hogy amiatt szemet hunyjak?" (Biblia, Ószövetség, Sámuel könyve)

„Ki tudhatja biztosan, ki magyarázhatja meg, honnan keletkezett és honnan való ez a világ? Hiszen az istenek is későbbiek, mint e világ teremtése! Ki tudhatja hát, honnan keletkezett? Hogy honnan való ez a teremtés, azt nem tudhatja más, mint szentanjaja a legmagasabb égben -- már akár ő csinálta, akár nem -- avagy talán ő sem tudja?" (Rig-Véda)

4. a) Aszerint, hogy mit tud a kérdező és a kérdezett, hová sorolnátok az alábbi kérdéseket?

Milyen fa van legtöbb a vásárban?

Lehet egy óra alatt Pestről Szegedre menni gyalog?

Mi az, ami mindig nyílik és sosem virágzik?

b) Mi a köznyelvi nevük ezeknek a kérdéseknek?

c) Hegel, a nagy német filozófus írta a következő sorokat:

„...a rejtvény kieszelőjének világosan és teljesen tudnia kell a jelentést és ezért az elleplező formát, amelyen keresztül megfejtendő, szándékosan választják e részleges elleplezésre. A tulajdonképpeni szimbólumok előzetesen és utólagosan megoldatlan feladatok, a rejtvény viszont magán- és magáértvalósága szerint megoldott.”

Mi leplezi el és mi teszi nehezzé a megoldást a következő verses találós kérdésekben?

Uton megyen, nem poroz,

Vizen megyen, nem csobog,

Nádon megyen, nem suhog,

Sáson megyen, nem susog,

Eső éri, nem ázik,

Ha fagy éri, nem fázik.

Mi az?

Tolla van és nem madár,

Négy lába van, mégsem jár.

Mi az?

5. Miben különböznek a 4. gyakorlat kérdéseitől a következők:

Melyik ország fővárosa Bern?

Mennyi 123-szor 542-nek a fele?

6. Mi a heurisztika? Nézz utána egy lexikonban!

7. a) Aszerint, hogy mit tud a kérdező és a kérdezett, hová sorolnád az alábbi kérdéseket?

Hogyan gyógyítható a rákbetegség?

Vannak-e a Földön kívül élőlények?

Hogyan valósítható meg az osztály nélküli társadalom?

b) Tegyük fel, hogy a XII. században élünk! Írj három olyan kérdést, amely az a) feladat kérdéseéhez hasonlít!

Kérdéseket megfogalmazhatunk kérdő formájú és egyéb (kijelentő, felszólító stb.) formájú mondatokkal. Viszont kérdő formájúak lehetnek azok a mondatok is, amelyek valójában a beszélő szándéka szerint nem kérdések.

Aszerint, hogy a kérdező, illetve a kérdezett ismeri-e a megoldást, megkülönböztethetünk

- szónoki kérdéseket vagy álkérdéseket,
- rejtvényeket vagy feladványokat,
- tényleges kérdéseket és
- problémákat.

II. 1. Néha -- a nyelvórákon gyakrabban, az életben ritkábban -- egész mondatral felelünk a kérdésekre. Az alábbi mondat például válasz lehet a következő két kérdésre:

Ki vett biciklit?

Péter vett biciklit.

Vett Péter biciklit?

Mi az a lényeges különbség a két, kérdő formájú mondat között, amelyet az egész mondatos válasz elleplez?

Hogyan tehetnénk szemléletessé a két kérdés közti különbséget?

2. Igaz-e, hogy az eldöntendő kérdésre csak igennel vagy nemmel lehet válaszolni? Vizsgáld meg az alábbi kérdés-válasz párokat!

Kibontjuk a lecsót? -- Ki.

Vettél almát? -- Vettem.

Péter keresett? -- Ó.

Lesz ma eső? -- Lehetséges.

Megvártok? -- Mindenképpen.

Moziba készülsz? -- Oda.

Két cukrot kérsz? -- Kettőt.

Mi a közös sajátosságuk ezeknek a válaszoknak?

3. Nagyon egyszerű kérdéseket adunk meg, felelettel együtt. Helyettesítsd be a feleletet a kérdés megfelelő helyére! Húzd alá a kérdésben azt az összetevőt, amely a felelettel behelyettesíthető! Ennek alapján állapítsd meg, hogy milyen kategóriába tartozik a felelet!

a) Mi van az asztalon? -- Két zöld ceruza.

Kivel találkoztál? -- Azzal a lánnyal,
akivel tegnap táncoltam.

Hánnyal osztható a négy? -- Kettővel.

Milyen ruhát vennél? -- Kék csíkosat.

Milyenre sikerült a ruha? -- Kicsire.

Mennyi kenyeret vegyek? -- Két kilót.

Melyik moziba mégy? -- A Toldiba.

b) Mit csinál Piri? -- Ebédet főz.

Mi volt az apja? -- Szabó.

Mi a szembetűnő különbség az a) és b) csoport között

a kérdés szerkezetében:

a válasz formaosztályában:

a)

b) _____

A következő két válasz megítélése esetleg nehézséget okozhat:

Milyen órák lesznek? -- Unalmasak. _____

Milyenek lesznek az órák? -- Unalmasak. _____

A felszíni szerkezetben milyen csomópontot rendelnél az unalmasak fölé? A válaszhoz vizsgáld meg a kérdések szerkezetét! Segítségedre lehet az is, ha megnézed, melyik kérdésre lehetne ezt a választ adni: Unalmas órák.

Rajzold föl e két kérdés-válasz pár felszíni szerkezeti ágrajzát!

Milyen órák lesznek?

Unalmasak.

Milyenek lesznek az órák?

Unalmasak.

4. Milyen a kiegészítendő kérdések, eldöntendő kérdések és a rövid válaszok hanglejtése?

5. Gondolkozz el a következő kérdéseken!

a) Formai -- mondattani -- szempontból mondatok-e a kérdő mondatok?

Miért?

b) Jelentéstani szempontból miben különböznek a kérdések az állításoktól?

c) Fölvethető-e egyáltalán az igazság-hamisság kérdése a kérdő mondatokkal kapcsolatban? Ha igen, hogyan?

d) Mit jelöl a matematikában az $f(x)$ kifejezés?

Milyen hasonlóságot találhatsz a következő két állítás között:

„Az $f(x)$ függvény értéke az a helyen b.”

„A Hová megy Péter? kérdés a Moziba. válasszal igazat állítottunk (mert Péter valóban moziba megy).”

Ennek alapján hogyan jellemeznéd jelentéstani szempontból

1) a kérdő mondatot: _____

2) a kérdőszót: _____

3) a rövid választ: _____

4) az egész mondatos választ: _____

e) Mi az „értelmezési tartománya” a következő kérdéseknek:

Ki vagy? _____

Hová megy? _____

Milyen a hajad? _____

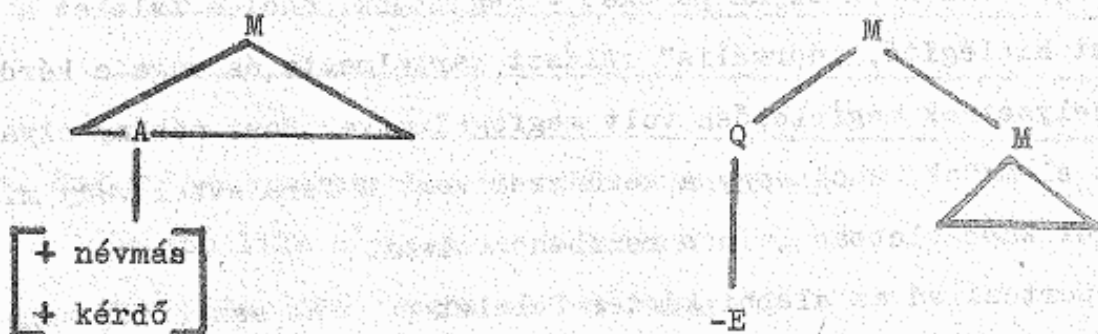
6. Van „kérdőszava” az eldöntendő kérdéseknek? Keress ilyet a magyarban és az általad tanult idegen nyelvekben!

Jellemezd az eldöntendő kérdéseket az 5.d) szempontjai alapján!

7. Az 5. és 6. feladat tanulságai alapján milyen mélyszerkezetet javasolnál a kérdő mondatok számára? Szemléltesd egy-egy példával!

A kérdő formájú mondatok két nagy csoportra oszlanak: kiegészítendő és eldöntendő kérdések. Mindkét kérdésfajtát érdemes a rájuk adható -- rövid -- válaszokkal együtt vizsgálni.

A kérdések jelentéstani szempontból a függvényekhez hasonlíthatók. A kérdő mondat „változója” a kérdőszó; a kérdő mondatot egy (formailag odaillő) rövid válaszon „értelmezve” egy --- igaz vagy hamis --- állítást kapunk „függvényértékül”. Ezért a kérdő mondatok mélyszerkezetét vázlatosan így ábrázolhatjuk:

(ahol A az éppen megfelelő kategóriaszimbólum)

1. A kérdések két fontos fajtája közötti különbséget már a görög filozófusok fölfedezték. Hogy hívják a magyar nyelvtanban e két fontos kérdésfajtát? Melyik szakkifejezés felel meg a két kérdésfajtának Arisztotelésznél és a sztoikus filozófus Khrüszipposznál?

„Nyilván nem minden általános kérdés dialektikus tétel, például hogy 'mi az ember?' -- vagy 'hányféle értelemben mondható a jó?'; mert dialektikus tétel az, amelyre úgy lehet felelni, hogy 'igen' vagy 'nem'; márpedig az említettekre nem lehet így felelni. Ezért az ilyen kérdések nem dialektikusak...” (Arisztotelész)

„Ez a mondat: 'nappal van' -- ítélet, ez a kijelentés viszont: 'nappal van-e?' -- kérdés. Tudakozódás az olyan közlés, amelyre nem adható feleletként egy általánosan érvényes jel, mint az egyszerű kérdéseknél az 'igen', hanem például így kell felelni: 'ő ezen és ezen a helyen lakik'." (Khrüszipposz)

A kétfajta kérdés neve:

a magyar nyelvtanban

Arisztotelésznél

Khrüszipposznál

2. Az eddigiekben csak olyan párokat vizsgáltunk, ahol a felelet a kérdést kielégítő, „normális” választ tartalmazta és maga a kérdés is a helyzetnek megfelelően volt megfogalmazva. Most néhány olyan esetet elemzünk, ahol vagy a kérdéssel vagy a felelettel vagy mindkettővel kapcsolatban „nincs rendben” valami.

a) Csoportosítsd az alábbi kérdés-felelet párokat aszerint, hogy milyen fajta „rendellenességet” tartalmaznak! Az egyes csoportoknál fejtsd is ki szövegesen, hogy miért furcsák és add meg a megfelelő, normális kérdés-felelet párt!

Ki írta a János vitézt? -- Arany János.

Ki ölte meg Napoleont? -- Egy korzikai kereskedő.

Milyen színű az elkeseredés? -- Lila.

Milyen könyveket olvasott Nagy Károly? -- Hadászati könyveket.

Hol van Svájc? -- Ausztráliában.

Hányan vannak a fogkefék? -- Kettő.

3. Az alábbi kérdésekre kétfajta feleletet adtunk meg. Mondattanilag mindkét felelet tökéletesen rendben van. Valamelyik azonban -- ha

túllépünk a mondattanon -- mégis „rendellenes”. Melyik és miért?

Kölcsönadnád nekem a tolladat? -- Igen.

-- Nem.

Elvinnél az autódon Érdig? -- Igen.

-- Nem.

Meg tudnád javítani a kapcsolót? -- Igen.

-- Nem.

4. Hogyan kell válaszolni az alábbi kérdésekre?

Do you like oranges or bananas?

Aimes-tu les oranges ou les bananes?

Ты любишь апельсины или бананы?

Haben Sie gerne Apfelsinen oder Bananen?

Hogyan hangzanak e kérdések magyarul?

Magyarázd el (esetleg mélyszerkezetek fölírásával), hogy miért kétértelműek ezek a kérdések!

VI.

A TÖBBMORFÉMÁS SZÓTÁRI EGYSÉGEK SZERKESZTÉSI SZABÁLYAI

A morfológiában a mondatokat alkotó elemeket és ezek kapcsolódási lehetőségeit tanulmányoztuk. Bár nem vizsgáltuk meg a magyar nyelv összes lehetséges morféáját és morfémasorát, a morfológiai elemzés végén az elemtár egy megfelelően széles „mintájával” rendelkezünk.

A szintaxisban a szabályrendszert vizsgáltuk (ismét csak egy jellemző „mintét” vettünk a teljes szabályrendszerből). Ennek során jelentős mértékben módosítottuk az elemtárat. Kikerültek belőle mindazok a morfémasorok, amelyeknek szerkesztési szabályait be tudtuk építeni a mondattan szabályrendszerébe. Azt azonban még nem vizsgáltuk meg, hogy az elemtárban maradó többmorfémás elemkapcsolatokat milyen szabályok segítségével állíthatjuk elő.

A. I.1.

Melyek azok a morfsorok az alábbiak közül, amelyek eddigi szintaktikai vizsgálataink alapján már nincsenek az elemtárban?

a) Milyen szintaktikai szabályok segítségével tudjuk őket előállítani?

1. két + öreg + fő + törzs + ór + mester
2. Dániel + től
3. néz + t + e + a + film + et
4. karácsony + fa + dísz
5. gyík + ok

6. hó + fehér
7. hamis + ít + vány
8. szép + volt
9. nyer + ész + ked + ő
10. rend + őr + fő + kapitány + ság
11. viz + i + ló
12. fal + i + tükör
13. fül + es + bagoly

-
-
-
-
-
- b) Készítsd el azoknak a morfémasoroknak a közvetlen összetevős ágrajzát, amelyek az elemtárban maradnak. Milyen morfológiai egységek vesznek részt ezekben a morfsorokban?

2. Vizsgáld meg a következő elemtári morfémasorok közvetlen összetevős ágrajzait:

jó + t + áll

egy + et + ért

nagy + ra + vágy + ás

hely + re + igaz + ít + ás

ház + a + táj + a

Milyen morfológiai egységek szerepelnek bennük?

3. Hasonlítsátok össze az 1. és a 2. feladatban szereplő elemtárban maradó és nem-elemtári morfémasorokat a hangalak és a jelentés szempontjából! Mivel indokolható az, hogy az elemtárban tárolunk többmorfémás morfémasorokat is?
4. Vizsgáljátok meg, hogy milyen eljárásokat alkalmazunk, amikor egy-egy új dolognak, tárgynak, fogalomnak akarunk nevet adni.
(Szóban)
- a) Amikor például el kellett nevezni azokat az új szerkezeteket, amelyek kirándulókat visznek fel egy hegy tetejére felfüggesztett kocsikban vagy székekben, a szerkezetnek milyen jellemző tulajdonságait használták fel a névadáshoz?

(drótkötélpálya, hegyi felvonó, stb.)

- b) Ha a kirándulási célra használt drótkötélfelvonót meg akarjuk különböztetni a szilési célra valótól, akkor az utóbbinak más, megkülönböztető nevet adunk.

(sífelvonó, sílift, stb.) Mit emeltünk ki itt a jellemző tulajdonságokból?

- c) A technika tökéletesedésével még nagyobb szerelvények felfüggesztése is lehetségessé vált. (pl. függővasút) Milyen jegyek alapján történt az elnevezés és milyen más dolgoktól határoltuk el így a megnevezett dolgot?

- d) Mikor a budai hegyekben is megépült a drótkötélpálya, olyan önálló nevet kapott, amely minden más hegyi felvonótól megkülönbözteti (Libegő). Milyen jellemző tulajdonságok irányították a névadást itt?

- e) Milyen nyelvtani módszereket alkalmaztunk az új fogalmak megalkotásához?
-
-
-

5. Milyen morfológiai egységekből állnak a következő morfémasorok, hogyan tudnád őket a bennük előforduló morfológiai egységek alapján csoportosítani?

a) vasrúd

szövetruha

üvegedény

b) ruhaszövet

ablaküveg

kenyérliszt

c) füleskosár

fogaskerék

d) kérdezet

mondogat

hívogat

e) budai

kínai

vidéki

6. Vannak-e olyan szótári egységek, amelyek nemcsak hogy többmorfémás szerkezetek, de jelenlegi helyesírási gyakorlatunk szerint több szóba is írjuk őket? Keressetek ilyeneket és indokoljátok meg, hogy miért tartjátok őket szótárban tárolandó egységeknek!

A grammatikához tartozó elemtár tartalmazza mindazokat az egy- és többmorfémás morfémásorokat, amelyeket kész elemekként (előregyártott építőkövekként) használunk fel a mondatok létrehozásában. Ilyen előregyártott elemek az önálló morfémák és az egyes kitüntetett többmorfémás sorok. Ezekre a morfémásorokra jellemző a szerkezet bizonyosfokú szabályossága és a jelentés bizonyosfokú egysége. Az elemtárban tárolt morfémákat és morfémásorokat egységesen morfémaértékű soroknak vagy szótári egységeknek nevezzük. (Termé-

szetesen az elemtár továbbra is feltünteti az egyes elemek a rájuk szintaktikailag jellemző, a mondatok létrehozásához szükséges jegyeket (formaosztály stb). A szótári behelyettesítő szabályok pedig minden szótári egység mondat szerkezetbe való behelyettesítését irányítják, a szintaxisban már tanult módon.)

Az emberi kommunikációban mind több új fogalmat használunk. Az új fogalmak megalkotására különböző nyelvtani módszereket alkalmazunk, ezek közül a leggyakoribbak a szóképzés és a szóösszetétel.

A szóalkotásban ugyanúgy szabályok működnek, mint a szintaxis más részeiben. Az új kifejezések megalkotása a grammatikának abba a részébe tartozik, amely az elemtárral (a lexikonnal) foglalkozik. Az új kifejezések alkotása tehát a lexikológia része. Az új szótári elemek (szavak, kifejezések) megszerkesztésében résztvevő szabályokat lexikai szabályoknak nevezzük. A többmorfémás szótári egységek közül a képzett és összetett kifejezésekkel foglalkozunk. A szóalkotás más, ritkább módjait később fogjuk vizsgálni.

Képzett szavaknak azokat a szótári egységeket nevezzük, amelyekben egyetlen nem-toldalék morféma és tetszőleges számú képző szerepel.

Összetett szavaknak azokat a szótári egységeket nevezzük, amelyekben legalább két nem-toldalék morféma szerepel.

A képzett és összetett szavakkal együtt vizsgáljuk azokat a többmorfémás szótári egységeket is, amelyek több szavas kifejezések, de képzés vagy összetétel révén jönnek létre.

A képzett és az összetett szavak vagy kifejezések keveredhetnek: egy szótári egységben lehet két (vagy több) nem-toldalék morféma és egy (vagy több) képző is, (sőt esetenként egyéb toldalék is, de ezek soha nem közvetlen összetevői a szótári egységnek).

Mind a képzett, mind az összetett szótári egységekre jellemző a jelentés bizonyosfokú egysége.

A. II.1.

Nézz meg különböző nagyobb szótárakat (magyar-idegen nyelvű nagyszótár, Értelmező Szótár, stb.), szerepelnek-e bennük többmorfémás sorok?

Írj példákat és állapítsd meg, hogy milyen típusú szerkezetek ezek. Szerepelnek-e a szótárakban több szavas kifejezések is? Hol és hogyan?

2. A helyesírási szabályok -- intézményesített jellegüknél fogva -- nem követik mindig pontosan a fogalomalkotás folyamatát. A Helyesírási Tanácsadó Szótár vagy a Magyar Helyesírás Szabályai segítségével keresd ki, melyek azok a leggyakrabban előforduló típusok, amelyek szótári egységnek tekintendők, de több szóba írjuk őket.

3. Első osztályban, amikor a nyelvek sokféleségét vizsgáltuk, beszélünk az izoláló nyelvekről. Vajon ezekben lehetnek-e a mi összetett szavainkhoz hasonló kifejezések? Vessd össze segítségül a következő francia kifejezéseket:

chemin de fer (ö.t.)	= train (1 morféma)	„vasút, vonat”
faire feu (képz. + ö.t.)	= tirer (képz.)	„lőni”
en colère (ö.t.)	= furieux (képz.)	„dühös”

(A párokba állított francia kifejezések nem csak behelyettesítési lehetőségeikben hasonlítanak, hanem szinonimák is.)

4. Keress példákat az általad ismert idegen nyelv(ek)ből szóképzésre és szóösszetételre.

5. Különböző nyelvekben egészen különböző szerkezetű kifejezések felelnek meg más nyelvek azonos jelentésű kifejezéseinek.

fr: pomme de terre (ö.t.)	= burgonya
fr: pied de poule (ö.t.)	= pepita
fr: muguet (1 m.)	= gyöngyvirág
fr: maréchal ferrant (ö.t.+képz.)	= kovács
fr: pastèque (1 m.)	= görögdinnye
fr: aller à pied (képz.+ö.t.)	= gyalogolni
fr: marchand des quatre saisons (ö.t.+képz.)	= kofa
ang: glue (1 m.)	= ragasztó
ang: walk (1 m.)	= gyalogol

ang: need (1 m.) = szüksége van vmire
ang: nurse (1 m.) = ápolónő

a) Állapítsd meg a magyar megfelelők morfémaszerkezetét.

b) A 3. és az 5. feladat példái alapján mit állapíthatunk meg a szóról mint egységről?

6. A képzett forma morfológiában tanult definíciója meghatározza, hogy a képzett szó mindig helyettesíthető egyetlen morfémával.

a) Hogy hangzott a kérdéses definíció?

b) Mennyiben igazolja ez azt a döntésünket, hogy a képzett szavakat az elemtárban tároljuk?

c) Lehet-e az összetett szavakat is egy morfémával helyettesíteni?

Mivel a fogalomalkotásnál egyrészt ismét a „szó” fogalmával kerülünk kapcsolatba, (amelyről már korábban beláttuk, hogy nem igazi mondat szerkesztési egység), másrészt a fogalomalkotás szoros kapcsolatban van a nyelv változásával, fejlődésével, gyakran nehéz eldönteni egy-egy többmorfémás sorról, hogy elemtárban tárolandó egységről van-e szó, vagy a szintaxis szabályai által létrehozható lazább, alkalmi kapcsolatról. Mindezek figyelembevételével világossá válik, hogy az ilyen kifejezések helyesírása a használatban miért ingadozó, illetve miért nem teljesen következetes a rájuk vonatkozó helyesírási szabályok.

B. Szótári egységek képzése

I.1. Vizsgáljátok meg a következő szavakat morféma-struktúrájuk szerint. Mit tudtok megállapítani róluk?

lélek, mond, tipor, fark, hajt, bont

2. A nyelvújítás korában sok olyan képzőt alkottak, amelyeket létező, de nem képzett szavak végéből vágtak le: így sok mesterséges képző született.

pl. arany → -any, -eny

agyag → -ag, -eg

kulacs → -acs, -ecs

csárda → -da, -de

Ezekkel sok szó keletkezett a nyelvújítás korában.

pl. higany, dárdany, heveny, éleny

adag, közeg, küteg

labdacs, kutacs, terecs, gyutacs

járda, öntöde, kötöde, cukrászda, fonoda

Közülük sokat már nem használnak, mások viszont élő, gyakori szavakká lettek.

Vizsgáljátok meg, hogy van-e ezek közül a mesterséges képzők közül, amelyeket még ma is felhasználunk új szavak képzésére.

3. A képzők termékenységét (produktivitását) jól lehet vizsgálni úgy, hogy olyan képezhető formákhoz próbáljuk őket illeszteni, amelyekhez mai társadalmi nyelvhasználatunkban nem szoktak járulni.

Milyen képzők produktivitását bizonyítják a következő formák?

asztalság, ablakzat, megutóz, abajdóckodik, dörcög

Tedd mondatba a megadott szavakat! (Szóban)

4. A képzőkre nem csak a produktivitásuk, hanem a gyakoriságuk is jellemző. Ilyenkor nem azt vizsgáljuk, hogy alkotható-e velük új képzett forma, hanem, hogy a mai magyar nyelvben használt szavak képzésében milyen nagy mértékben vesznek részt.

Keress minél több képezhető formát, amelyhez

ÉKONY, MÁNY, DÉK, LÉK képző járulhat.

A Szóvégmutterató-Szótárból keresd ki, hogy milyen gyakoriak. Nézd meg a SÁG, ÁS, IKÓ, KÁROZ, ÁLY képzők gyakoriságát is.

5. Vizsgáljátok meg a következő idegennyelvi példákat. Mit lehet megállapítani a képzés helyére vonatkozóan?

<u>magyar</u>	<u>francia</u>	<u>angol</u>	<u>oros</u>
ford+ul	se tourne	turn	поворач + ива +ет
ford+ít	tourne	turn	поворот + ит
szép+ít	en+bell+it		
csuny+ít	en+laid+it		

6. A képzőket különböző szempontok alapján lehet osztályozni. Funkciójuk szempontjából leglényegesebb jellemzőjük, hogy milyen formákhoz járulnak, és abból milyen formákat képeznek. Vizsgáld meg ebből a szempontból a megadott képzőket (példák alapján), és csoportosítsd őket.

LL, OMÁS, OG, ATAG, KA, TYÚ, TALAN, ZAT, TÉK, KOZ, KÁS, ÉKONY,
LÁL, CSKA

7. Milyen formaosztályú formákhoz kapcsolódnak a következő képzők?
butáskod(ik), katonáskod(ik), kofáskod(ik), kishitüsköd(ik).

A nyelv történeti alakulása során az elemtárban is történnek változások. Ezek a változások azonban nem csak az anyanyelvi beszélők által használt kifejezéseket érintik, hanem e kifejezések szerkesztési szabályait is. Amikor egy képzett szóban a nyelvérzék már nem tudja elkülöníteni a képzőt a képezhető formától, akkor elhomályosult képzőről, illetve elhomályosult képzett formáról beszélünk. A nyelv története során a természetes képzőkön kívül mesterséges képzők is működhetnek (ld. nyelvújítás). Egy adott nyelvállapotban működő és felismerhető képzők különböző gyakorisággal fordulhatnak elő. A gyakoriságuk attól függ, hogy a jelentési egységek milyen nagy számának képzésében vesznek részt. Az adott nyelvállapotban működő képzők közül azokat nevezzük produktívnak (termékenyek), amelyek új elemtári egységek létrehozásában is részt vehetnek.

A képzők vizsgálatában a legjelentősebb szempont az, hogy milyen formákhoz járulhatnak, és milyen új formákat hozhatnak létre. Azok a képzők, amelyek ugyanolyan formaosztályú formát képeznek, mint amilyen formaosztályú képezhető formához járultak, formaosztálytartó képzők. Azok a képzők, amelyek olyan új formákat hoznak létre, amelyeknek a formaosztálya különbözik a képző testvérének a formaosztályától, formaosztályváltó képzők. Egyes képzők különböző formaosztályú formákhoz is járulhatnak, és ezekből egy formaosztályú formákat hoznak létre. Az ilyen képzők formaosztályváltogató képzők.

B. II. Feladatok

1. Vizsgáld meg a következő képzők produktivitását:

GAT, NYI, SDI, DÁCSOL, DOGÁL, AMLIK, MÁNY

Milyen módszerrel dönthető el, hogy produktív-e egy-egy képző?

2. Keress formaosztálytartó, formaosztály változtató és formaosztály váltogató képzőket.

3. Milyen formaosztályú formákból milyeneket képeznek:

DOKOL (haldokol), GÁL (húzgál), UL (butul), ASZT (izzaszt),
ÁNK (nyúlánk), TAL (hozatal)?

4. Vizsgáld meg, milyen formákhoz járulhat JÚ morféma (ú, jú, ű, jű).
Hogyan függnek össze a formai jellemzők a jelentéssel?

5. Mi a különbség a következő szópárok tagjai között? Vizsgáld meg
morféma struktúrájukat! Tedd mondatba a szavakat!

veresség - veresség

veszteség - veszteség

uraság - urasság

hűség - hűség

C. Összetett szótári egységek

I.1. Mi a különbség a következő morféma-kapcsolatok között?

drága kő - drágakő

ne mulass - nemulass

eb adta - ebadta
fizető pincér - fizetőpincér

Tedd mondatokba a megadott formákat!

2. Elemtári egységnek tekinthetők-e a következő formák?

fehérrépa

feketepiac

sárgabarack

szürkebarát

vöröskereszt

Indokoljátok meg döntéseteket! Majd vizsgáljátok meg a következő (különírt) formákat!

fekete sereg

fehér vérsajt

vörös csillag

3. Már korábban megállapítottuk, hogy a helyesírási szabályok nem tükrözik mindig pontosan a morféma-összetétel jelentésegységét. A következő két szóba írt formák közül melyikeket tartjátok elemtárban tárolandó (tehát egységesült jelentésű) formának? Az utóbbiakat húzzátok alá! Indokoljátok meg döntéseteket!

rakott káposzta, pirított hagyma, orvosi táska, fejes vonalzó, balatoni telek, római katolikus, paprikás csirke, reggeli ébresztő, vajos kenyér

4. Fel lehet-e bontani nem-toldalék morféma-összetételre a következő szavakat?

leány, orca, férj, tegnap, holnap

5. Keress olyan morféma-összetetéseket, amelyekben szerepel a -SZERŰ, -FAJTA, -BELI, -FÉLE morféma! Morfológiai viselkedésük alapján milyen morféma-összetetésekre ezek? Különbözik-e a gyakoriságuk a többi utótagként szerepelhető morféma-összetetéstől?

6. Toldalékolj a következő összetett formákat:

kenyérkosár, szókimondó, árvíz, irkafirka

Hasonlítsd össze a fenti formák toldalékolási lehetőségeit a következő formákéival:

névnapom - nevem napja
jószívűbb - jobb szívű
nagyszájúbb - nagyobb szájú

7. Milyen különböző csoportokat tudtok elkülöníteni a következő megadott formák között formai szempontok alapján? (Füzetben)

réges-régen, ireg-forog, sürög-forog, limlom,

csurran-csöppen, körös-körül, icipici, nőttön-rótt,
dúl-fúl, már-már, izeg-mozog, szőröstül-bőröstül

A grammatikához tartozó elemtár feltünteti az összes olyan összetett egységet, amelynek jelentése nem azonos a benne szereplő morféma jelentésének összegével. Az összetett elemtári formák helyesírására vonatkozó szabályok nem teljesen egységesek.

Azokat az elemtári egységeket, amelyek mai nyelvérzéssel fel nem ismerhetők, elhomályosult nem-toldalék morfémaikat tartalmaznak, nem tekintjük összetett formáknak a szinkronikus grammatikai vizsgálatban. Az összetétel a nyelv mozgásának, fejlődésének eredménye, időben lejátszódó folyamat. Ezért minden nyelvállapotban található ingadozások az anyanyelvi beszélők körében egyes formák használatában. Egyes, nagyon gyakran előforduló összetételi tagok a nyelv fejlődése során képzővé alakulhatnak.

Az összetett szótári egységek nem-toldalék morfémaik hangalakja és jelentése alapján csoportokba oszthatók. Kettőztetett típusú összetételnek nevezzük azokat az összetett formákat, amelyekben a két nem-toldalék morféma azonos. Ikerített típusú összetételeknek nevezzük azokat az összetett formákat, amelyekben az egyik nem-toldalék morféma önálló jelentéssel nem rendelkező, a másik nem-toldalék morféma hangalakjának mintájára megszerkesztett hangtest. Áliker összetételek azok az összetett formák, amelyekben két hasonló hangalakú, de önálló jelentésű nem-toldalék morféma szerepel. E morfémaik jelentése gyakran hasonló.

C. II. Feladatok

1. Írj példát kettőztetett, ikerített és áliker összetett formákra.

2. Icipici, izeg-mozog

Az ikerített összetételeknek mindig a második tagja-e a valódi nem-toldalék morféma?

3. Korábbi elemzéseink során már találkoztatok az alábbiakhoz hasonló szerkezetekkel. Melyek a helyesírásilag kifogástalan alakok? Milyen szabály irányítja az ilyen szerkezetek helyesírását?

pasztőrözött	tejjegy	pasztőrözött-tej	jegy
tarka	bagulyás	tarkabab	gulyás

4. Mi a különbség a következő formák jelentése közt?

a) fekete kávécsésze	b) szerecsen dióárus
feketekávés csésze	szerecsendió árus

5. Milyen szabályosság fedezhető fel a következő összetett és többszörösen összetett formák helyesírásában?

ipari tanuló - iparitanuló iskola
vágott baromfi - vágottbaromfi kereskedő
kiváló művész - kiválóművész jelvény

6. Az összetett formák helyesírásának egy másik nehéz pontját illusztrálják a következő példák.

a) elem- és szabálysor
zöldség- és növénytermesztés

Milyen ezeknek a formáknak a közvetlen összetevős szerkezete?

Miben különböznek a fenti formák az alábbi formáktól és miért?

b) kereskedelmi és ipari vállalat
jogi és gazdasági tanács

VII.

A MONDATTAN ÉS JELENTÉSTAN NÉHÁNY HATÁRKÉRDÉSE

Mondattani munkafüzeteink anyaga kettős célt szolgál. Az egyik az, hogy megismerkedjünk a nyelvtanírás elméleti kérdéseivel és eszköztárával -- a másik pedig az, hogy fölfedezzük a magyar mondatok különféle szerkezeti sajátosságait és összefüggéseit. E kettős cél magyarázza azt, hogy az egyes nyelvi jelenségekre nem csupán rámutatunk, hanem igyekeztünk is egy következetes, többé-kevésbé szigorú elméleti keretben tárgyalni őket. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy minden egyes új jelenség kapcsán újra és újra ellenőriztük magát az elméleti keretet is.

A jelen fejezetben ezen a stratégián némileg változtatni fogunk. Most ugyanis át fogunk kalandozni a jelentéstan és a mondathangtan területeire is. Ahhoz, hogy a most tárgyalandó jelenségeket igazán kezelhesse a nyelvtan, az eddig használt keretet módosítani és bővíteni kellene. Ezekben az esetekben azonban nem azt tartjuk a legfontosabbnak, hogy a megfelelő elméleti következtetéseket leszűrjük, hanem azt, hogy magukat a jelenségeket bemutassuk és összefüggésbe hozzuk egymással. Ezért ebben a fejezetben a korábbinál kevésbé leszünk szigorúak, és egyes pontokon függetleníteni is fogjuk magunkat az eddigi nyelvtani kerettől.

Ez a fejezet négy részből áll:

- A) Az ige mélyszerkezeti vonzatai
- B) A szótár és a mélyszerkezeti vonzatok kapcsolatáról
- C) A mondat téma--fókusz tagolása
- D) A mondat rejtett állításai

A) Az ige mélyszerkezeti vonzatai

Mikor szinoním két mondat?

1) Hasonlítsuk össze az alábbi mondatpárok tagjait:

- 1a A homok eltönte a lefolyót.
- 1b A lefolyó eltömődött a homoktól.
- 2a János eladta a kutyát Péternek.
- 2b Péter megvette a kutyát Jánostól.
- 3a A kert rajzik a méhektől.
- 3b A méhek rajzanak a kertben.
- 4a Az ajtót csak kulcs nyitja.
- 4b Az ajtó kulccsal nyílik.
- 5a A bánat megölte a hősnőt.
- 5b A hősnő belehalt a bánatba.
- 6a Mária találkozott Évával.
- 6b Éva találkozott Máriával.
- 6c Mária és Éva találkozott.
- 6d Mária és Éva találkozott egymással.
- 7a Valaki bezárta kulccsal az ajtót.
- 7b Az ajtó kulcsra van zárva.
- 8a János szívét öröm töltötte el.
- 8b János szíve örömmel telt el.

Bizonyára mindenki megegyezik abban, hogy a mondatpárok tagjai lényegében ugyanazt jelentik. Miért csak lényegében?

Két mondat szinonimiájának szükséges föltétele az, hogy a két mondat ugyanazt a tényállást írja le. Ezt pontosabban úgy fogalmazhatjuk, hogy ha egy helyzetben az egyik mondat igaz, akkor a másiknak is igaznak kell lennie, és megfordítva. Jelen példamondataink e szükséges föltételt nyilvánvalóan kielégítik. Ellentmondás lenne azt ál-

lítani, hogy János szívét öröm töltötte el, de János sz em telt
el örömmel, vagy azt, hogy A bánat megölte a hősnőt, de a hősnő nem
halt bele a bánatba.

Vitára adhat okot azonban az, hogy e szükséges föltételt mindenki
elfogadja-e egyben elégséges föltételnek is? A mondatpárok tagjai
ugyanis ugyanazt a tényállást írják le, de más és más szemszögből.
Ez talán a 2-es és 5-ös mondatok esetében a legszembetűnőbb, ahol a
két ige nem csupán morfológiailag különbözik egymástól. De ugyanez a
szempontváltás figyelhető meg a többi párnál is. A 3-as esetében pél-
dával azt mondhatjuk, hogy az a) változat a kert állapotát helyezi elő-
térbe, a b) pedig a méhek szerepét.

Elképzelhető tehát, hogy valaki úgy érezze: két mondat csak akkor
szinonim, ha ugyanazt a tényállást, ugyanabból a szempontból írják le.
(A korábbi fejezetekben tárgyalt mondatok ilyeneknek tekinthetők. Azt
mondhatjuk, nincs szempontváltás e két mondat között: Éva, aki szőke,
megbukott - A szőke Éva megbukott.)

Miért szükséges egyáltalán fölvetnünk a jelentésazonosság ezen
elméleti kérdéseit?

Azt mondtuk, hogy a mélyszerkezeti viszonyok egyértelműen megha-
tározzák a felszíni mondat jelentését. Ha mármost a jelentésazonosság
szükséges föltételét -- azt, hogy a két mondat ugyanazt a tényállást
írja le -- egyben elégséges feltételnek is tekintjük, akkor arra kell
törekednünk, hogy e mondatpárok tagjait ugyanabból a mélyszerkezetből
vezessük le (különböző, jelentéstartó transzformációkkal). Ha viszont
a tényállás leírásának „szemszögét” a jelentés lényegi összetevőjének
tekintjük, akkor más a helyzet. Ebben az esetben a párok tagjainak a
mélyszerkezete legalább abban különbözni fog egymástól, hogy a „szem-
pont” más és más módon van jelölve bennük. (Elképzelhető persze az is,
hogy ebben az esetben egészen különbözőek legyenek a mélyszerkezetek.)

Mint a bevezetőben elmondtuk, e fejezetben nem célunk az, hogy ezekben a grammatikaelméleti kérdésekben állást foglaljunk. Mindenképpen megállapíthatjuk azonban, hogy e mondatok jelentése igen szoros kapcsolatban áll egymással, és megpróbálhatjuk kibontani e kapcsolat természetét.

A mondat „cselekvési szerkezete”

② Foglalkozzunk most részletesebben az 1-es mondatokkal! Ehhez még vegyük szemügyre a következő párt is:

- 1a A homok eltömte a lefolyót. 9a Péter eltömte a lefolyót.
1b A lefolyó eltömődött a homoktól. 9b A lefolyó eltömődött
Pétertől.

Ha az 1-es és 9-es mondatokat nem állítottuk volna párhuzamba, hanem külön-külön vizsgáltuk volna őket, valószínűleg mindenki azt mondaná: van három egyértelmű mondatunk - 1a, 1b és 9a, és van egy helytelen mondatunk - 9b. Egymás mellett azonban a mondatok másképp festenek! Az a) mondatokat most hirtelen kétértelműnek érezzük. Mindkettőnek van egy-egy reális jelentése (A homok belekerült a lefolyóba, és eltömte; Péter valamivel eltömte a lefolyót), és van egy-egy irreális jelentésük is (A homok fogta magát, és eltömte a lefolyót; Péter belekerült a lefolyóba). Ezek az irreális jelentések például egy mesében könnyen előfordulhatnak (hiszen ott például a homoknak miért ne lehetne önálló akarata?) -- a nyelvi szerkezet megengedi őket. A párhuzam viszont azt is sugallja, hogy a 9b sem helytelen mondat: ugyanazt jelent, mint a 9a irreális olvasata. Mindenképpen tény marad azonban, hogy a b) mondatok egyértelműek.

Próbáljunk meg most olyan mozzanatokot fölfedezni e furcsaságok mögött, amelyek a különböző formájú mondatok viszonyait megmagyarázzák! Ehhez azonban tekintsük még ezt a mondatot is:

10) Péter a homokkal eltömte a lefolyót.

Ebben a mondatban szerepel

- egy cselekvés,
- a cselekvés aktív előidézője (CS = cselekvő),
- a cselekvés passzív előidézője (K = közvetítő),
- és valami, amire a cselekvés irányul (E = elszenvedő).

Térképezzük föl most e szempontok szerint a mondatokat!

10) Péter (CS) a homokkal (K) eltömte a lefolyót (E).

1a₁ A homok (K) eltömte a lefolyót (E).

1a₂ A homok (CS) eltömte a lefolyót (E).

1b A lefolyó (E) eltömődött a homoktól (K).

9a₁ Péter (CS) eltömte a lefolyót (E).

9a₂ Péter (K) eltömte a lefolyót (E).

9b A lefolyó (E) eltömődött Pétertől (K).

11 A lefolyó (E) eltömődött.

Az 1a₁ és az 1b mondatokban tehát az a közös, hogy a homok mindkettőben Közvetítő, a lefolyó mindkettőben Elszenvedő.

A cselekvési szerkezet jelölése a nyelvtenban

Az első munkafüzetben így készítettük el az ige szótári jellemzését: minden igénél megadtuk azokat a ragokat, amelyeket az állítmányi csoportban lévő F-ek fölvehetnek. E ragok között persze nem szerepelt az alanyeset „ragja” (amely a magyarban zérus, de nem minden nyelvben az, vö. a latin popul-us, terr-a nominatívuszokat), hiszen az alanyt nem tekintettük az ige vonzatának. Meg kell állapítanunk azt is, hogy például az eltöm - eltömődik között sem teremtettünk a szótárban kapcsolatot. Azaz:

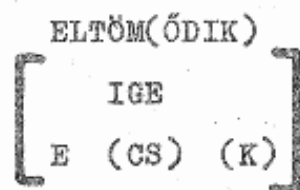
ELTÖM
[IGE]
(VAL) T

ELTÖMÖDIK
[IGE]
(TÓL)

Ez a jellemzés azonban nem sokat segít mostani példamondataink jelentésviszonyainak megmagyarázásában. Ezeknek az elemzéséből ugyanis a következők derülnek ki:

- 1) Az ELTÖM ige cselekvési szerkezetében három, F-fel kifejezhető dolog szerepel: a Cselekvő, a Közvetítő és az Elszenvedő. Ezek közül csak az Elszenvedő jelenléte kötelező a felszíni mondatban -- a többié választható.
- 2) A mondatban szereplő F-ek között az alannak nincs olyan kitüntetett szerepe, mint korábban hittük: az alany nem eleve adott, hanem megválasztható. Aszerint választjuk valamelyik F-et alannak, hogy a cselekvés résztvevői közül melyiknek a szempontjából akarjuk leírni a tényállást.
- 3) Az ELTÖMŐDIK valójában nem külön szótári egység. Az ige szükségképpen átvisszaható alakba kerül, ha az Elszenvedőt választottuk alannak.

Ezeknek a megállapításoknak a fényében most ilyen szótári jellemzést készíthetünk:

Az E-t, CS-t, K-t most az ige mélyszerkezeti vonzatainak nevezhetjük. A fenti szótári jellemzés a következő (vázlatos) mélyszerkezeteket engedi meg:

A mondat felszíni formáját ezután szabályok alakítják ki.

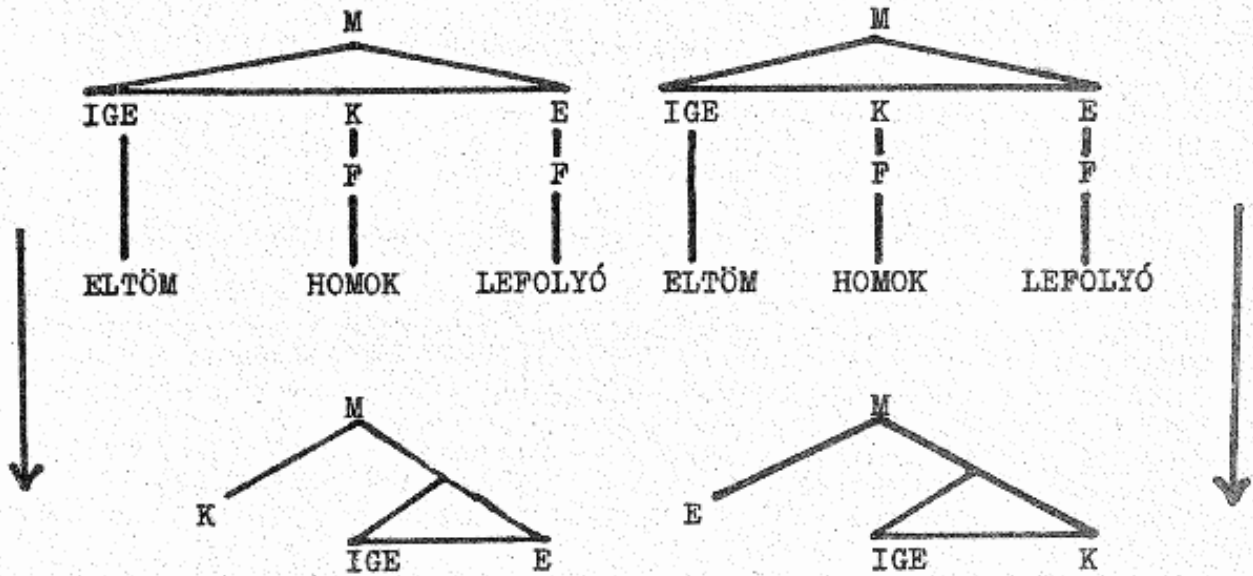
Az első szabály a kötelező alanyválasztás. A példamondatokból az derül ki, hogy ha a mélyszerkezetben van Cselekvő, akkor mindenképpen azt kell alanyként kiemelni. Ha Cselekvő nincs, akkor alany válhat a Közvetítőből vagy az Elszenvedőből is.

Az ezután jövő szabályok a nem-alanyi F-ek ragjait és az igealakot határozzák meg.

A Közvetítőnek -- ha nem alany -- kétféle ragja is lehet. Ha a mondat alanya Cselekvő, akkor a K biztosan VAL ragot kap. Ha viszont a mondat alanya Elszenvedő, akkor a K ragja lehet TÓL is, VAL is (vö. A lefolyó eltömődött homokkal, Péter szíve örömmel telt el stb.).

Azt már említettük, hogy ha az alany Elszenvedő, akkor az ige ún. álvisszaható alakba kerül. A következő igepárok most a szótárban ugyanazon ige változataiként fognak szerepelni: dönt - dől, forral - forr, hút - húl, borít - borul, ragaszt - ragad, tör - törik stb.

③ Vizsgáljuk meg most a harmadik mélyszerkezet fejleményeit! Az első oszlopban a Közvetítőt, a másodikban az Elszenvedőt választjuk alanynak.

A szenvedő mondatok

④ Milyen különbséget fedezhetünk föl az alábbi mondatpárok tagjai között?

12a Péter megírta a levelet

12b A levél megíratott Pétertől (vagy: Péter által)

13a A probléma megoldatott

13b A probléma megoldódott

Észre kell vennünk, hogy amikor azt mondtuk: a Cselekvőből kötelezően alany lesz, akkor egyszersmind kizártuk a szenvedő mondatokat. Ha ezeket is létre akarjuk hozni, szabályunkat módosítanunk kell. Azt fogjuk mondani, hogy

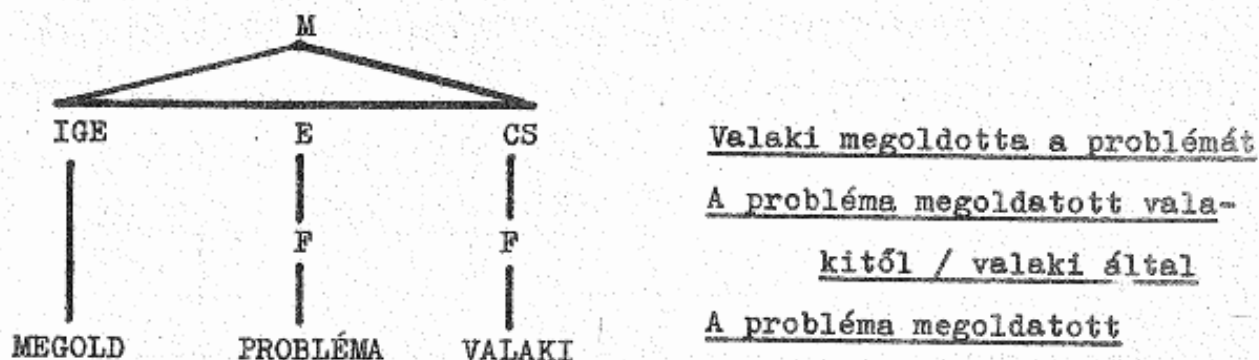
- ha a mélyszerkezetben van Cselekvő, és alanynak választjuk, akkor az ige cselekvő alakú,
- ha a mélyszerkezetben van Cselekvő, de helyette az Elszervedőt választjuk alanynak, az ige szenvedő alakú lesz.

Ezzel azonban még nem magyaráztuk meg a 13-as mondatokat! Látószólag ugyanis egyikben sincs Cselekvő! A megoldáshoz a két mondat jelentésének az elemzése vezet el.

Mivel a MEGOLD igének az E-n kívül még van két másik lehetséges vonzata is, a 13a és 13b egyaránt arra szolgál, hogy a megoldás létrejöttének körülményeit ne kelljen konkretizálnunk. Annak ellenére azonban, hogy egyik mondat sem tartalmaz több konkrét információt a másikkal, a jelentésük mégsem azonos. A szenvedő igés mondat a maga nyelvtani formájával határozottan utal az elhallgatott cselekvő létezésére, az álvisszaható igés azonban azt is nyitva hagyja, hogy a probléma megszűnésében volt-e egyáltalán aktív közreműködő. (Vö. az étel megevődött forma tréfás használatát Tamási Áronnál.)

Ennek alapján azt fogjuk mondani, hogy 13a-szerű szenvedő mondat csak akkor jöhet létre, ha a mélyszerkezetben megvolt a Cselek-

vő, de törlődött. A következő mélyszerkezetből háromféle felszíni mondatot hozhatunk létre:

Ezzel szemben az A probléma megoldódott mélyszerkezetében csak E1-szenvedő van, s a korábban tárgyalt úton hozzuk létre a mondatot.

A föntebb felsorolt három -- azonos mélyszerkezetből levezetett - mondatvariáns közül a második elég szokatlan, furcsa. A szenvedő szerkezet használatának ugyanis éppen az az értelme, hogy a meghatározatlan Cselekvőt ne kelljen említenünk. Ha a valaki-t fontosnak érezzük, inkább az első változatot használjuk, pl.: Valaki megoldotta a problémát, de az nem én voltam.

Fölmerülhet természetesen, hogy a mai magyar nyelvben csak ritkán használunk szenvedő mondatokat. Valójában azonban ezek egyáltalán nem olyan ritkák, mint gondolnánk! Az a munkások által védett érdekek, az a Lukácstól képviselt álláspont stb. szerkezetek éppen szenvedő mondatokból jönnek létre jelzői transzformációval! Ha ugyanis ezeket a szerkezeteket olyan beágyazott mondatokból vezetjük le, mint a munkások védik az érdekeket, Lukács képviseli az álláspontot, akkor semmiképp sem tudjuk megmagyarázni, hogy a jelzői transzformáció után miért éppen a TÓL rag vagy az ÁLTAL névutó jelenik meg. Ha ellenben azt mondjuk, hogy ezeknek a beágyazott mondatoknak a mélyszerkezetében CS és E van, és először az E-alany kiválasztását hajtottuk végre, akkor a rag és névutó választása mindjárt megmagyarázható! Ekkor a

jelzői transzformáció is egyszerűsödik: csak alanyi helyzetben lévő F-re kell megfogalmaznunk.

Eddig a szenvedő szerkezeteknek csak egyik felszíni formáját érintettük. Ez a forma -- nem jelzői szerkezetekben -- a mai nyelvhasználatban kétségtelenül ritka. Gyakran alkalmazzuk azonban a szenvedő mondatok egy másik felszíni formáját: Az ajtó be van zárva típus.

5) Vajon a határozói igeneves szenvedő szerkezet egyszerű „morfológiai változata” az ATIK-félének?

14a Az ajtó bezáratott.

14b Az ajtó be volt zárva.

6) Mi a különbség a Péter el van utazva és az Az ajtó be van zárva nyelvtani szerkezete között?

Fejtsd ki, hogy

- a) szerinted miért használjuk mégis a Péter el van utazva mondatot,
b) van-e polgárjoga ennek a mondattípusnak a magyarban?

- 7 Ha már foglalkoztunk az álviSSzaható igékkel, említsük meg a valódi viSSzahatókat is. Mi az érdekessége a Péter mosdik mondatnak? Milyen, korábban tárgyalt jelenséghez hasonlítható az, amit föl-fedezettél?

Kölcsönösség a mélyszerkezetben

- 8 Eddig a VAL ragot csak mint a Közvetítő egyik lehetséges felszíni jelölését említettük. Közvetítő szerepűek-e azonban az alábbi mondatok VAL ragos F-jei? Jelöld meg a mondat mellett a megfelelő mélyszerkezeti vonzattípust!

15a Péter Pállal sétál

16a Mária Évával találkozik

17a A só összekeveredett a cukorral

18a István összetéveszti a szezont a fazonnal

Hogyan lehet átalakítani ezeket a mondatokat?

15b _____

16b _____

17b _____

18b _____

- 9 Rajzold föl a 15-ös és 18-as mondatok mélyszerkezetét!

A példák tanúsága szerint, ha egy mélyszerkezetben két egyforma vonzat szerepét betöltő F van, akkor kétféle módon járhatunk el:

1. A két F-et és-sel kapcsoljuk össze, és mindkettőre kitesszük ugyanazt a felszíni ragot (a 15b-ben Ø-t, a 18b-ben T-t).

vagy:

2. Csak az egyik F kapja meg a szabályok által előírt ragot, a másik mindenképpen VAL ragot kap (15a - 18a).

10 Nem találunk-e azonban ellenpéldákat is? Ugyanazt jelentik-e az alábbi párok tagjai?

19a János fölhighítja a tejet és a bort

19b János fölhighítja a bort tejjel

19c János fölhighítja a tejet borral

20a Péter és Éva földrajzot tanul

20b Péter Évával földrajzot tanul

Valóban ellenpéldákat találtunk? Vizsgáljuk meg, mit mondott ki a szabály, és mit néztünk meg mi az előbb?

Milyen következtetést vonhatunk le ebből?

11 A mélyszerkezetek földeléséhez vizsgáljátok meg az alábbi mondatokat:

21 János fölhighítja a bort

22 Péter tanul

23 István összetéveszti a szezont

24 Mária találkozik

Mit mondhatunk az egyes igék vonzatairól?

FÖLHIGIT TANUL ÖSSZETÉVESZT TALÁLKOZIK
[] [] [] []

Keress olyan további mondat szerkezeteket, amelyek a fenti jellemzést megerősítik!

12 Melyik mondat egyértelmű az alábbiak közül? A többértelműnek add meg a különböző jelentéseit is!

25 Péter és Pál sétál

26 Éva és Mária találkozik

13 Az eddig megoldott feladatok alapján rajzold föl a 25-ös és 26-os mondatok mély szerkezetét, és alakítsd ki a felszíni mondatokat!

Összefoglalás

Mindezzel természetesen nem merítettük ki sem a CS, K és E felszíni megvalósulási lehetőségeit, sem akár csak a VAL rag mélyszerkezeti funkcióit (vö. Hozz almát egy kilóval, Bottal járok, Péter Máriaival iratja a levelet). Nem tárgyaltuk továbbá az összes mélyszerkezeti vonzatot sem. De már ennyi vizsgálatból is levonhatunk néhány általános következtetést.

1. A felszíni szerkezetben megjelenő névszóragok és a mélyszerkezeti vonzatok nem állnak egy-egy megfelelésben.
2. A mondatnak nem eleve adott szerkezeti sajátossága az, hogy melyik F az alanya és hogy milyen formájú az igéje. Ugyanazt a tényállást többféleképpen is leírhatjuk, kommunikációs szándékainknak megfelelően. Megválaszthatjuk, hogy kinek-minek a szempontjából írjuk le a cselekvést, s azt is, hogy mit mondunk ki, mit hallgatunk el. Ezeket a választásokat nyelvtani eszközökkel például úgy fejezhetjük ki, hogy különféleképpen választjuk meg a mondatok alanyát. A többi F ragja és az igealak elsősorban ennek a választásnak a függvénye.

Érdekességként megemlíthetjük, hogy a felszíni ragozás és a mélyszerkezeti vonzatok megkülönböztetése nem csupán egyetlen nyelv leírásán belül lehet hasznos. Alapot ad arra is, hogy eltérő ragozási mintákat követő nyelveket összehasonlítsunk.

Fordítsuk most figyelmünket azokra a mondatokra, amelyek kizárólag Cselekvőt és/vagy Elszenvedőt tartalmaznak. Azt fogjuk megvizsgálni, hogy az egyes nyelvek mely F-eket jelölik azonos módon.

Háromfajta mondatot kell figyelembe vennünk: az

- 1) IGE CS
- 2) IGE CS E
- 3) IGE E szerkezetűeket.

A magyarban:

1) IGE	CS-∅		pl. Péter-∅ szalad.
2) IGE	CS-∅	E-T	Péter-∅ írja a level-et.
3) IGE	E-∅		Péter-∅ megbetegszik.

A latinban:

1) IGE	CS - A		pl. Ancill-a currit.
2) IGE	CS - A	E-AM	Ancill-a terr-am colet.
3) IGE	E - A		Ancill-a iuvenescitur. [☒]

A grúzban:

1) IGE	CS-∅		pl. Petre-∅ idga.
2) IGE	CS-M	E-∅	Petre-m dainaha Ana-∅.
3) IGE	E-∅		Petre-∅ daihala. ^{☒☒}

[☒] A szolgáló fut. A szolgáló földet művel. A szolgáló megfiatalodik.

^{☒☒} Péter állt. Péter meglátta Annát. Péter elfáradt.

A bacbi nyelvben:

1) IGE	A-CS	pl. A-tho labc.
2) IGE	A-CS Ø-E	A-tho Ø-kaniz lehjotho
3) IGE	Ø-E	Ø-tho khurl ***

Azt a nyelvtípust, amelybe a magyar és a latin (és általában az európai nyelvek) tartoznak, nominatív nyelvtípusnak nevezik a tipológusok. A grúz ún. ergatív nyelv, a bacbi pedig az ún. aktív nyelvek közé tartozik.

Azt is láthatjuk, hogy az alany és tárgy megszokott fogalma a nominatív nyelvek morfológiai megkülönböztetésein alapul -- az európai nyelvtudomány terméke. Az ergatív és aktív nyelvekben ez a fogalom- illetve szakszóhasználat már egyáltalán nem olyan magától értetődő, kézenfekvő.

~~***~~

Mi játszunk. Mi szólót szüretelünk. Mi félünk.

B) A szótár és a mélyszerkezeti vonzatok kapcsolatáról

A VI. fejezetben az elemtárban maradó többmorfémás egységekre vonatkozó szabályszerűségekkel foglalkoztunk. Vizsgáljuk meg, hogy az imént bevezetett „újítások” -- a mélyszerkezeti vonzatok -- mennyiben helyezik új megvilágításba ezt a témakört!

- ① Felfedezhető-e valamilyen szabályosság a következő formák előállításában?

lányka, kabátka, asztalka

- a) Mi a képző jelentése? Milyen kiinduló szerkezetekből lehet levezetni ezeket a képzett formákat? Milyen a szintaktikai végszerkezet? Hogyan lehetne leírni a képzett formát létrehozó szabályt?

- b) A kiinduló szerkezet milyen mondatrészeinek felelnek meg a képzett forma elemei?

- ② borotvál, fésül, fűrész

A fenti képzett formák alapjául szolgáló szerkezetet felvehetjük így:

$\left. \begin{array}{l} \text{borotva} \\ \text{fésű} \\ \text{fűrész} \end{array} \right\} + \text{VAL} + \text{dolgozik} \dots$

de a következő módon is megadhatók:

$\left. \begin{array}{l} \text{borotva} \\ \text{fésű} \\ \text{fűrész} \end{array} \right\} + T + \text{használ} \dots$

Hogyan adható meg olyan mélyszerkezet, amely kiküszöböli a megfogalmazás kettősségét?

- 3) Található-e valamilyen szabályosság az összetett formák megszerkesztésében? Vizsgáljátok meg a következő összetett formákat:

zöldbab, sárgarépa, mélyvíz, szépasszony

Milyen kiinduló szerkezetekből lehet ezeket levezetni? Milyen transzformációkra van szükség?

- 4) Vizsgáljátok meg a következő két összetett formát. Milyen kiinduló szerkezetekre vezethetők vissza?

a) kenyérpék

b) pékkenyér

5) Vizsgáljátok meg formai szempontokból (a morfémák fajtái szerint) a következő összetett formákat:

zsebtolvaj, észrevesz, egyetért, kenyérkosár, kenyereskosár, szókimondás, nagyothallás

Az önállósult jelentésű képzett és összetett formák gyakran „mondatsűrítvények” -- ezért a szótárban is működniük kell a mondattanéhoz hasonló szabályoknak. A képzett és összetett szótári egységek alkotóelemei a szó „mélyszerkezetének” megfelelő funkciójú egységeivel hozhatók kapcsolatba. Egyes szótári egységek meg is őriznek olyan morféákat, amelyek a levezetés során kialakult mondattani viszonyokat jelzik.

Amikor az összetett és képzett szavakat mondatokká akarjuk átfogalmazni, gyakran nem tudjuk eldönteni, melyik megfogalmazást fogadjuk el egyedül helyesnek. Ezek a nehézségek kiküszöbölhetőek, ha a szó „mélyszerkezetében” elsősorban a cselekvési szerkezet résztvevőit vesszük figyelembe.

A következő feladatokban szükségünk lesz olyan mélyszerkezeti bővítményfajtákra is, amelyekkel eddig részletesen nem foglalkoztunk. Ezeknek nem adunk szigorú meghatározást. Terítékre kerülésük azonban nemcsak a szótári elemzés szempontjából hasznos, hanem azért is, mert jelzik, hogy a mélyszerkezeti bővítmények köre hogyan szélesíthető.

- 6 a) Milyen kiinduló szerkezetekből hozhatók létre a következő képzett formák? Mi a képző morféma jelentése, és milyen mélyszerkezeti funkciónak felel meg?

kérdezget

válaszolgat

huzogat

mártogat

- b) Hogyan lehetne felírni a GAT-képzős formákat létrehozó lexikológiai szabályt?
-

- 7 a) Vizsgáld meg a következő képzett formákat! Itt mi a GAT képző jelentése? Hogyan viszonyul ez a GAT az előbbi feladatban megállapított jelentéshez?

kavargat

tekergat

nézeget

terelget

Milyen szerkezetből, milyen szabály segítségével hozhatók létre?

- b) Milyen módon változik meg a képzett forma jelentése a GAT képző hozzáadásával?
-
-

Milyen mondattani szerkezetet rövidítettünk le a képző bevezetésével?

8) Vizsgáld meg a következő formákat:

csobog csobban

zörög zörren

pattog pattan

- Mi a különbség a párok tagjai között, és mi fejezi ki a különböző jelentést?
- Milyen szintaktikai szerkezetnek felelnek meg a két oszlop képzett formái?

9) Keress más képzőket, amelyek a (Ige + P^{IDŐ}) = I szerkezetből képeznek szótári egységet. (Jelöld meg, hogy melyik gyakorító és melyik mozzanatos).

10) Milyen kiinduló formákból lehet előállítani a következő képzett főnévi formákat?

járda

fonoda

kötöde?

- Meg lehet-e határozni egyértelműen a kiinduló morfémaszerkezeteket?
- Meg lehet-e határozni egyértelműen, hogy milyen mélyszerkezeti

egységeknek felelnek meg a képzett forma összetevői?

- c) Írd le a kiindulásul szolgáló mélyszerkezetet és a képzett formát létrehozó szabályt.

11 Milyen bővítmények szerepelnek abban a mélyszerkezetben, amelyből a következő képzett kifejezések előállíthatók? Írd az oszlopok mellé!

- a) fulladásos (halál)
gátlásos (viselkedés)
fagyásos (daganat)

- b) Einstein-féle (elmélet)
Eötvös-féle (inga)

- c) olvastat
varrat
gépeltet

- d) indít
fordít
pendít

12 a) Milyen bővítmények szerepelnek a következő képzett formák mélyszerkezetében?

- festmény
találmány
koholmány
tákolmány

b) Tudsz-e még olyan képzőket találni, amelyek szintén a cselekvés eredményét jelentő formát képeznek?

c) A -VÁNY, az -OMÁS, vagy a -TÉK morféma egyes képzett formákban a cselekvés eredményét, a cselekvés által létrehozott dolgot jelenti. Pl. fogalmazvány, vallomás, hagyaték. Vizsgáld meg, hogy minden ilyen képzőt tartalmazó formára igaz-e ez?

13) Keress olyan képzőket, amelyek

a) (Ige + Közvetítő) szerkezetből

b) (Ige + Elszenvető) szerkezetből

képzett főnévi formákat hoznak létre.

14) Egy-egy bővítmény mélyszerkezeti jelenléte különböző típusú képzéseket enged meg. Például a mélyszerkezetben jelenlevő Közvetítő lehetővé teszi, pl. a

fed + él vagy emel + tyű

főnévi formák létrehozását, de lehetőséget ad a borotvál, gyantáz igei formák előállításra is.

Mitől függ, hogy melyik forma jön létre?

- 15 Milyen mélyszerkezetekből vezethetők le a következő S- képzős formák? (Szóban)

családos, nős, béres, gátlásos, perces, kávés (csésze),
kenyeres (kosár), fegyveres (támadás), közértes, hatvanéves,
mázsás, filléres (ajándék), füles (kosár), halas (tó, kofa),
fenyves.

- 16 Milyen mélyszerkezetből nyerhető a favágó összetett forma?

- 17 Milyen mélyszerkezetből vezethetők le a következő összetett formák:

sajtkukac

fejkendő

Azonos bővítmények vannak-e a két forma mélyszerkezetében?

-
- 18) a) Azonos mélyszerkezetből származik-e a következő két forma?
oroszlánbarlang
oroszlánlakta barlang

b) Létrehozható-e más forma is a megállapított mélyszerkezetből?

- 19) Azonos típusú mélyszerkezetekből származnak-e a következő formák?

a) gépsonka	b) ivóvíz
pénztárca	termőföld
karácsonyfa	lakószoba

-
-
-
-
-
-
- 20) Van-e különbség a szintaktikai mélyszerkezet szempontjából az autótolvaj és zsebtolvaj összetett formák között?

-
-
-
-
- 21) Milyen mélyszerkezetből vezethetők le a következő összetett formák?
asztalláb
hegyoldal
inggallér

22 Milyen bővítményű mélyszerkezetekre van szükség a füleskosár,
gombostű típusú összetételek levezetésében?

C) A mondat téma--fókusz tagolása

A fejezet első részében azzal foglalkoztunk, hogy a tényállások leírásának szemszögét hogyan juttathatjuk kifejezésre az alany megválasztásával, s hogy ennek a választásnak milyen további mondattani következményei vannak.

A jelenlegi, második részben is a leírás szemszögének kifejezési lehetőségeit vizsgáljuk, csak hogy most más felszíni eszközökkel -- a szórenddel, mondathangsúllyal, kiemelő szerkezettel stb. -- kapcsolatban.

(A mondathangsúlyt a továbbiakban aláhúzással jelöljük.)

A mondat fókusza

① Mi a különbség az alábbi mondatok jelentése között?

1a A gyerekekre tegnap Ági vigyázott

2a Tegnap Ági a gyerekekre vigyázott

3a Ági tegnap vigyázott a gyerekekre

4a Ági tegnap vigyázott a gyerekekre

Nyilvánvaló, hogy ezek a mondatok mind ugyanazt a tényállást írják le. A különbségek azonban nyilvánvalóvá válnak, ha meggondoljuk, mikor használnánk az egyik, mikor a másik mondatot.

Az 1a mondat például informatív válasz arra a kérdésre, hogy „Ki vigyázott tegnap a gyerekekre?”. Szintén az 1a mondatot használjuk, ha ilyen szembeállítást akarunk kifejezni: „A gyerekekre tegnap Ági vigyázott, nem pedig Jóska”.

Könnyen belátható, hogy nincs rendben viszont egy ilyen párbeszéd: „Ki vigyázott tegnap a gyerekekre? - Tegnap Ági a gyerekekre vigyázott”. Hasonlóképpen nincs rendben ez a mondat sem: „A gyerekekre tegnap vigyázott Ági, nem pedig Jóska”.

Hasonló megállapításokat tehetünk a többi három példamondatról is,

ha a kérdés vagy a szembeállítás tesztjét alkalmazzuk:

- 2) Kikre vigyázott tegnap Ági? - A gyerekekre.
Tegnap Ági a gyerekekre vigyázott (és nem az almalekvárra).
- 3) Mikor vigyázott Ági a gyerekekre? - Tegnap.
Ági tegnap vigyázott a gyerekekre (és nem tegnapelőtt).
- 4) Vigyázott tegnap Ági a gyerekekre? - Igen, vigyázott.
Ági tegnap vigyázott a gyerekekre (nem hagyta őket egyedül).

A mondat legfontosabb, új információt hordozó elemét a mondat fókuszának nevezik. A fókusz a beszédben mondathangsúly jelzi.

Van-e a fókusznak speciális helye a mondat szórendjében? Ha megkíséreljük a fent megadott szórendű mondatokban más szavakra helyezni a mondathangsúlyt, mindjárt kiderül, hogy nem járhatunk el tetszés szerint. (Rossz mondat például ez: „A gyerekekre tegnap Ági vigyázott”.) A mondathangsúlyt mindig vagy az ige kapja, vagy pedig az igét közvetlenül megelőző összetevő. A mondat fókuszában tehát vagy az ige, vagy az igét közvetlenül megelőző összetevő áll.

Mivel nincs olyan mondat (akár teljes, akár hiányos), amelyben ne lenne mondathangsúlyos elem, megállapíthatjuk, hogy a fókusz-képzés kötelező művelet.

A mondat témája

- ② Próbáljuk meg most az 1-4-es mondatok szórendjét úgy megváltoztatni, hogy a fókuszokat érintetlenül hagyjuk! Például:

- 1a A gyerekekre tegnap Ági vigyázott
- 1b A gyerekekre Ági vigyázott tegnap
- 1c Tegnap Ági vigyázott a gyerekekre
- 1d Ági vigyázott tegnap a gyerekekre

Hogyan fogalmazhatjuk át ezeket a mondatokat? Például így:

- 1b → Ami a gyerekeket illeti, azokra tegnap Ági vigyázott.

vagy: A gyerekekre azokra tegnap Ági vigyázott.

lc → Ami a tegnapot illeti, akkor Ági vigyázott a gyerekekre.

vagy: Tegnap akkor Ági vigyázott a gyerekekre.

Az la mondat ilyen átfogalmazása már kissé nehézkes, de szintén nem lehetetlen:

la → A gyerekekről a tegnapi nap vonatkozásában azt mondhatjuk, hogy Ági vigyázott rájuk.

Az ld mondat ilyen értelmű átfogalmazása azonban már lehetetlen.

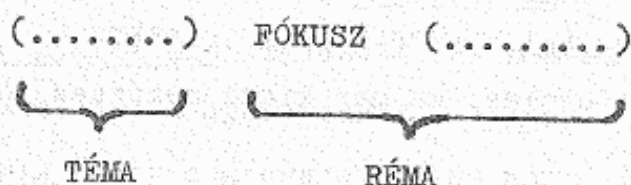
Megállapíthatjuk tehát, hogy a mondat jelentését nem csupán a fókuszképzés alakítja, hanem az is, hogy a tényállást kinek, minek a szempontjából írjuk le. A mondatnak ezt a „szempont-jelző” elemét (vagy elemét) a mondat témájának nevezik. Mint az ld mondat példája mutatja, mondanivalónkat előadhatjuk úgy is, hogy a témát külön nem jelezzük - a témakiemelés művelete tehát nem kötelező.

Mint láttuk, a téma mindig a mondat élén, közvetlenül a fókusz előtt áll.

Van-e valamilyen megkötés arra nézve, hogy mi lehet a mondat témája? Általánosságban úgy fogalmazhatjuk meg a megkötést, hogy a téma nem vezethet be valami teljesen új információt, azaz, a témának egyszerűségi kapcsolnia is kell a mondatot a nyelvi vagy nyelven kívüli kontextushoz. Ez például akkor teljesül, ha a témát alkotó F tulajdonnév vagy határozott névelős főnév. A határozatlan névelős főnevek általában nem szerepelhetnek témaként. Habár erre is találhatunk példát: „A gyerekek elszomorodtak; egy kisfiú el is kezdett sírni.” Itt az egy kisfiú azért lehet téma, mert jelentéstanilag már elő volt készítve, be volt vezetve az a gyerekek-kel.

A mondatot most két fő részre oszthatjuk: a szempontot kijelölő témára és arra, amit e témáról elmondunk: a rémára. A réma első és legfontosabb eleme a fókusz - ezt követhetik a kevésbé fontos

új információk, vagy azok a régi ismeretek, amelyeket nem tüntettünk ki a leírás szempontjaként:

③ Illusztrációképpen adjuk meg a példamondatok némelyikének téma-réma tagolását (a fókuszat elegendő aláhúzással -- mondathangsúllyal -- jelezni)!

- 1a A gyerekekre tegnap Ági vigyázott
- 1d Ági vigyázott tegnap a gyerekekre
- 3b A gyerekekre Ági tegnap vigyázott
- 4d Ági a gyerekekre tegnap vigyázott

A cserebere

Már föltűnhetett korábban is, hogy az 1-es mondatnak nem adtuk meg az összes lehetséges szórendi variánsát. Ennek az oka az volt, hogy ha a téma többelemű, vagy a réma ige utáni része többelemű, akkor ezeket az elemeket a jelentés legcsekélyebb megváltoztatása nélkül csereberélhetjük:

- 1a A gyerekekre tegnap Ági vigyázott = Tegnap a gyerekekre Ági vigyázott
- 1d Ági vigyázott tegnap a gyerekekre = Ági vigyázott a gyerekekre tegnap

Ezeket a mondatokat már tényleg csupán csak szórendi változatoknak tekinthetjük. A változatokat előidéző transzformációt szemléletes kifejezéssel cserebere-szabálynak nevezhetjük.

A mondatok szórendjét tehát a következő szabályok alakítják ki (ebben a sorrendben működnek):

1. a kötelező fókuszképzés (befolyásolja a mondat jelentését)

2. a választható témakiemelés (befolyásolja a mondat jelentését)
3. a választható cserebere (a mondat jelentését nem befolyásolja).

Az alapszórend

Mostani tapasztalatainkat két szempontból is kapcsolhatjuk a fejezet első részében mondottakhoz. Az első szempont az, hogy a fókuszképzés és a témakiemelés éppen olyan jelleggel befolyásolja a mondat jelentését, mint az alanyválasztás. Azaz: a mondatok valóságtartalma -- az a tényállás, amit leírnak -- nem függ ezeknek a működésétől, de a „tálalás módja” már igen. A másik fontos hasonlóság az, hogy mindkét esetben az ige állt a mondat középpontjában. Az első részben azért, mert minden F-et az ige bővítményének tekintettünk (az alany szerepe nem volt kitüntetett). A mostani részben pedig azért, mert a téma-réma tagolást mindig az igehez képest határoztuk meg. Azt mondtuk, hogy az ige kötelezően rémaelem, s vagy ő a fókusz, vagy az őt közvetlenül megelőző bővítmény. A téma helye így szintén az igehez képest van meghatározva (hiszen a téma a fókusz előtt áll).

- ④ Vegyünk észre azonban még egy hasonlóságot! Az első részben azt mondtuk, hogy az alanyválasztással juttatjuk kifejezésre azt, hogy minek a szempontjából akarjuk leírni a tényállást. Most ugyanezt mondtuk a témakiemelésről! Van-e tehát valamilyen szorosabb kapcsolat az alanyi helyzet és a témahelyzet között?

Első pillantásra azt mondhatnánk, hogy nincsen, hiszen láttuk, hogy a mondat témája nemcsak az alany lehet. Vizsgáljuk meg azonban ezeket a mondatokat:

5a A kert rajzik a méhektől.

5b A méhektől rajzik a kert.

6a A méhek rajzanak a kertben.

6b A kertben rajzanak a méhek.

Azt mondhatjuk, hogy az a) mondatok a semlegesebbek, azok állnak meg legönállóbban a maguk lábán. A b) mondatok már inkább kötődnek valamihez. Ezt mutatja már az is, hogy a b) mondatokban speciális „téma-hanglejtést” alkalmazunk (a fókusz előtt bizonyos szünetet is tartunk), az a) mondatokban azonban nem.

Vegyük észre, hogy egy szöveg (monológ vagy párbeszéd) megkezdésekor egészen kézenfekvően az a) mondatokat használnánk. A szöveg megkezdésekor ugyanis nemcsak az éppen elhangzó mondat témáját, hanem az egész szöveg témáját is megválasztjuk. Ekkor az a természetes, hogy a téma és az alany egybeessék. Ha a beszélgetés témája egyszer már adott, még mindig előfordulhat, hogy egy konkrét mondatban valami mást szeretnénk az előtérbe állítani. Ilyenkor általában tartjuk magunkat a szöveg témájához (azaz nem váltunk alanyt), hanem csupán szórendi eszközökkel jelezzük a pillanatnyi szempontváltást. Ilyenkor kerülhet sor a b) mondatok használatára, amelyekben a téma és az alany nem esik egybe. Az a) mondatok tehát azért semlegesebbek, mert nem kötődnek nyelvi kontextushoz. A b) mondatok nyelvi formája viszont jelzi, hogy szempontváltás történt - ezek tehát kontextushoz kötöttek.

Vegyük észre, hogy az a) mondatok képviselik az ún. alapszórendet. Az alapszórendű mondatokban az alany közvetlenül megelőzi az igét, és az ige kapja a mondathangsúlyt. Ebből az is kiderül, hogy a legsemlegesebb esetben az ige a mondat fókusza. Mikor kerül ugyanis valami más a fókuszba? Akkor, ha 1. kiegészítendő kérdésre adunk választ, vagy 2. kontrasztot, szembeállítást akarunk kifejezni. Mindkét esetben kontextuálisan kötött mondatokkal van dolgunk.

Az alapszórend tehát azért alapvető, mert kontextuálisan nem kötött. Ilyenkor az alany a mondat témája és az ige a mondat fókusza. (További esetekről később lesz szó.)

Szabad szórend - kötött szórend

A magyar nyelvről gyakran szokták azt állítani, hogy „szabad szórendű”. Beláthatjuk, hogy ez erős pontosításra szorul. Szabad szórendű a magyar nyelv annyiban, hogy ugyanannak a szósornak számos szórendi változata is nyelvtanilag helyes mondat, s hogy ezek a változatok többnyire ugyanazt a tényállást fejezik ki. Nem jelenti ez azonban egyben azt is, hogy e változatok pontosan ugyanazt jelentenék!

A szórend ilyen leszűkített értelmű szabadságára persze az ad lehetőséget, hogy az F-ek mondattani funkciót esetragok jelzik (szemben például az angolal, ahol az alanyt az ige előtti, a tárgyságot az ige mögötti helyzet jelöli). Ez a „szabadság” tehát lehetőséget ad arra, hogy a mondat témájául ne az alanyt kelljen választanunk, vagy hogy az igei kívül más is helyezhessünk fókuszba - s ezeket a választásokat csupán szórendi eszközökkel jelezhessük.

Az angolban mindig az alany áll az egyszerű mondat élén, s ezért ez a mondat témája. Ennek következtében az angolban rendkívül nagy szerephez jutnak a szenvedő szerkezetek, amellyel csaknem bármelyik F-et alanyi pozícióba tudjuk juttatni. A pillanatnyi témaváltást pedig az angolban általában kiemelő szerkezet jelzi. Éppen ezért a különböző nyelvtani szerkezetű angol mondat-változatokat magyarra általában szórendi változatokkal fordítjuk.

Például:

7 John gave the book to Mary

„János Máriának adta a könyvet”

8 The book was given to Mary by John

„A könyvet János adta Máriának”

9 Mary was given the book by John

„Máriának János adta a könyvet”

10 As for the book, John gave it to Mary

„A könyvet pedig Máriának adta János”

11 As for Mary, the book was given to her by John

„Máriának pedig a könyvet János adta”

12 It was John who gave the book to Mary

„János adta Máriának a könyvet”

13 It was Mary who was given the book by John

„Máriának adta János a könyvet”

A mellékmondatos kiemelő szerkezetek persze a magyarban is előfordulnak, de viszonylag ritkábban, mint az angolban. A magyarban főképp talán írásban használjuk őket. Ennek az oka könnyen belátható: mivel az írás a mondathangsúlyt nem jelöli, sok esetben nem dönthető el, hogy az ige előtt álló F téma-e vagy fókusz. Például:

Mária sietett a boltba = ? Mária sietett a boltba

? Mária sietett a boltba

Gyakori hiba egyébként az, hogy amikor az ember papírra veti gondolatait, megfélekedzik a mondathangsúly jelöletlenségéről. Azaz: olyan mondatot ír le, amely többféleképpen is hangsúlyozható, s azután meglepődik, ha az olvasó nem úgy értelmezi a szöveget, ahogyan ő elképzelte.

5) Hogyan lehet értelmezni az alábbi írott mondatot?

„Megnyugtathatjuk olvasóinkat: a lakások elosztásával a tanácsok foglalkoznak már.”

Ird le egyértelmű változatait!

Fogalmazd meg, hogy mikor állhat elő ilyen többértelműség! Ennek alapján milyen írás-stilisztikai szabályt adhatunk?

A NI és NAK toldalékos témák

⑥ Milyen érdekességet fedezhetünk föl az alábbi párbeszédék válaszmondataiban?

- 14 - Láttad Pétert?
- Látni láttam (de beszélni nem tudtam vele).
- 15 - Nem mondhatod, hogy nem dolgozom sokat.
- Soknak sokat dolgozol (de az eredmények sem mellékesek).
- 16 - Már nem hordasz kalapot?
- Hordani hordok (de most a ruhatárban hagytam).
- 17 - A kérdéses idézet Radnóti Hetedik eklogájából való.
- Radnótinak éppenséggel Radnóti írta a verset (de nem a Hetedik ekloga).

Mi célt szolgálnak a válaszok NI és NAK toldalékos témái? Szerepük egyfelől az, hogy visszautaljanak a partner korábbi szövegére - mégpedig egy olyan elemre, amelyhez a partner részéről valamilyen elvárás kapcsolódott. A 14-ben a kérdező nyilvánvalóan elvárja, hogy ha a másik látta Pétert, akkor beszélt is vele; a 15-ben azt, hogy a munkának csak a mennyisége számít; a 16-ban azt, hogy ha valaki kalapot hord, akkor annak mindig a fején kell lennie; a 17-ben pedig kb. azt, hogy egy Radnóti-stílusú vers biztosan a Hetedik ekloga. A NI vagy NAK toldalékos témák másfelől azt jelzik, hogy más a válasz a szó szerinti kérdésre, és más a kérdéshez kapcsolódó elvárásra. Ezt

mondják: a te szempontod ez és ez volt - de van más szempont is.

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a NI toldalékos forma az egyetlen, amellyel az ige által jelölt cselekvést téma-helyzetbe juttathatjuk.

Megállapíthatjuk azt is, hogy ezek az alakok csakis téma-helyzetben szerepelhetnek. Talán azt mondhatnánk, hogy a témakiemelő szabály ilyenkor nem egyszerűen kiemel egy elemet a mondatból a téma-helyzetbe, hanem megkettőzi a téma valamelyik elemét, hogy téma-helyzetbe is emelhesse.

Érdekességként említhető, hogy egyes kutatók szerint a NI és a NAK történetileg azonos eredetűek.

„Különleges” fókuszok

Amikor a magyar nyelv szórendjéről esik szó, szokás külön említeni a kérdő és tagadó szórendet, vagy az igekötő szórendi problémáit. Most -- a teljesség igénye nélkül -- megpróbálunk számot adni ezekről is. A végkövetkeztetést előrebocsátva azt mondhatjuk, hogy speciális szórendjük ezeknek sincsen, hanem a fókuszképzés általános szabályával magyarázhatók. Az ilyen mondatok különlegességét inkább az okozza, hogy tartalmaznak egy-egy olyan összetevőt, amely szinte predestinálva van a fókusz szerepére -- azaz, e mondatokban nem az ige a legsemlegesebb fókusz.

Először az igekötő helyzetét vizsgáljuk meg (ennek az eredményei ugyanis még később is segítségünkre lesznek).

Köztudott, hogy a magyarban az igekötő vagy szorosan az ige elé tapad (elmegy), vagy pedig elválik tőle. Az igt közvetlenül megelőző pozíció eddigi tapasztalataink fényében már „gyanús” -- ez a tipikus fókusz-helyzet. A gyanút megerősíti az is, hogy az igekötőre ilyenkor mondathangsúly esik (amiből persze az ige is részesül, összetapadásuk

miatt). Valószínűnek látszik tehát az, hogy az ige elé tapadó igekötő fókusz-helyzetben van. Ezt a föltevést úgy bizonyíthatjuk be, ha belátjuk: valahányszor valami más összetevő kerül fókuszba, az igekötő elválik az igétől.

Az igekötő helyzetének vizsgálatát még érdekesebbé teszi az, hogy az igekötővel pontosan azonos módon mozog még a névelőtlen tárgy vagy határozó, az összetett állítmány névszói eleme, valamint a főnévi igeneves bővítmény. A következő mondatok mind alapszórendűek (semleges szórendűek):

- 18 Péter ELMegy
- 19 Péter LEVELET ír
- 20 Péter MOZIBA jár
- 21 Péter ORVOS lesz
- 22 Péter ALUDNI készül

Hogy a most következő vizsgálat szóhasználatát egyszerűbbé tegyük, ezt az öt osztályt igemódosítók néven fogjuk egybefoglalni.

⑦ Vegyük először azt a mondatot, amelyet az Éva, be, megy, a szobába elemekből rakhatunk össze! Irjátok le összes szórendi változatát, úgy, hogy

az Éva elem van fókuszban:

az a szobába elem van fókuszban:

Találtak-e olyan esetet, hogy az igekötő az ige elé tapadt?

Ugyanezeket az eseteket végigjátszhatnánk a többi igemódosítóval is. Csak néhány kiragadott példát sorolunk most föl:

23 Péter ír LEVELET

24 LEVELET Péter ír

25 Péter ír LEVELET

26 Péter lesz ORVOS

27 ORVOS Péter lesz

Itt is azt találjuk, hogy az igemódosítót ige előtti helyzetéből kiszorította a fókusz -- sőt, az igemódosító még a témába is kerülhetett.

8 Lehetséges-e az, hogy az ige az igemódosító nélkül kerüljön a fókuszba? Ilyen példa volt már a 25-ös is, de találhatunk hasonlót az igekötőknél is:

28 Éva ment be a szobába (de a csöngetés megállította)

29 Válaszolj egyértelműen: ment be valaki a szobába, vagy sem?

30 Éva nem ment be a szobába

31 _____

32 _____

9 Lehetséges-e az, hogy az igekötő az ige nélkül kerüljön fókusz-helyzetbe? Keress ilyen példákat!

Mindezek megerősítik azt a föltevésünket, hogy az ige elé tapadó igemódosítók fókusz-helyzetben vannak. Szórendi szabályainkat most egyszerű módosítással tehetjük az újonnan fölfedezett jelenség kezelésére alkalmassá:

1. Az összetevők között „erősorrendet” állapítunk meg. Láttuk, hogy a fókuszképzés szempontjából az igemódosítók „erősebbek”, mint az ige.
2. Alapszórendű mondatot úgy kapunk, ha a mondatban szereplő „legerősebb” összetevőt helyezzük fókuszba. Következésképp, ha valami mást (egy „gyengébb” összetevőt) helyezünk fókuszba, kontextuálisan kötött mondatot kapunk.

Kérdés, hogy az igemódosítók-e a legerősebbek a fókuszképzésben. Mindjárt beláthatjuk, hogy nem. Van például egy tipikus eset, amikor az igemódosító nem kerülhet fókuszba: a kiegészítendő kérdésekben.

33 Mikor mentél el a nagymamához?

34 [†]Mikor elmentél a nagymamához?

35 Ki készül aludni?

36 [†]Ki aludni készül?

37 Milyen ruhát vegyek föl?

38 [†]Milyen ruhát fölvegyek?

39 Péter mitől lett beteg?

40 [†]Péter mitől beteg lett?

41 Mari kinek ír levelet?

42 [†]Mari kinek levelet ír?

Érdekesség: a miért ebből a szempontból különlegesen viselkedik:

43 Miért orvos lesz Pista?

44 Miért lesz orvos Pista?

Következésképp a kérdőszó a fókuszképzés „erősorrendjében” megelőzi az igemódosítókat.

Ugyancsak fókusz-szerepre predesztinált az eldöntendő kérdés azon eleme, amelyre rákérdezünk:

45 Péter törte be az ablakot?

46 Az ablakot törte be Péter?

Szintén nem meglepő, hogy a tagadó mondat tagadott eleme is fókusz-helyzetű:

47 Nem Péter törte be az ablakot

48 Nem az ablakot törte be Péter

49 Péter nem törte be az ablakot

50 Péter nem betörte az ablakot

A tagadás erős fókusz-jellegét az is mutatja, hogy tagadott elem sohasem lehet téma:

51 [‡]Nem Péter elment

52 [‡]Nem a gyerekekre Mari vigyázott

Nyelvi hibák a fókuszképzés körül

Az -e kérdőszócska elhelyezését sokan elvétik. Vizsgáljuk meg, hogy mi a rá vonatkozó szabály, és hogy a hibázásnak mi köze van a fókuszképzéshez!

10 Tedd ki az -e-t (helyesen!) az alábbi mondatokban!

53 El ment moziba Pista ?

54 Moziba Pista ment el ?

55 Nem láttad a tollam ?

56 Mondd meg, hogy el ment moziba Pista !

57 Mondd meg, hogy moziba Pista ment el !

58 Mondd meg, hogy nem láttad a tollam !

Jelöld meg azokat a mondatokat, amelyekben az -e jelenléte kötelező!
Milyen érdekességet figyelhetsz meg azokban a mondatokban, amelyekben az -e választható?

11 A fenti mondatok közül melyiket szokták hibásan mondani? Hogy hangzik a hibás mondat?

12 Mi az -e elhelyezésének a szabálya, és ehelyett milyen szabályt alkalmaznak a hibázók?

13 Nem ellenpéllda-e a következő mondat:
58 Mondd meg, hogy Pista-e a legokosabb?

A kettős tagadás

14 Érdekes jelensége a magyar nyelvnek az ún. kettős tagadás. Az alábbi mondat milyen hangsúlyozás mellett helyes -- és akkor mit jelent?

62 Mindenki nem tapsolt

A másik lehetséges fókusz-elhelyezés esetén hogyan hangzik a helyes mondat?

Hogyan hangzik ez az utóbbi mondat az általad tanult idegen nyelveken?

A mondatátszövődés

Mint a beágyazott kérdés tárgyalásakor kiderült -- de mint ez egyébként természetes is -- a fókusz-képzés és témakiemelés a beágyazott mondatban is végbemegy. Az összetett mondatok esetében azonban még fölfigyelhetünk egy további különös jelenségre is:

- 63 Ezt nem hiszem, hogy te találtad ki.
- 64 János nem valószínű, hogy eljön.
- 65 A lakást öt éve volt, hogy elcseréltük.
- 66 Az apám orvos akarja, hogy legyek.
- 67 Péter az állatkertbe mondta, hogy menjünk.
- 68 A könyvre emlékszem, hogy mondtad, hogy elkérte.
- 69 Ugy emlékszem, hogy a könyvet mondtad, hogy elkérte.
- 70 János holnap akarta, hogy meglátogasd.

Mi is történik itt valójában? Mert hogy valami történik, az már a 70-es mondat kezdetének (holnap akarta!) a furcsaságából is látszik.

15 Írd le a példamondatok „átszövődésmentes” változatait!

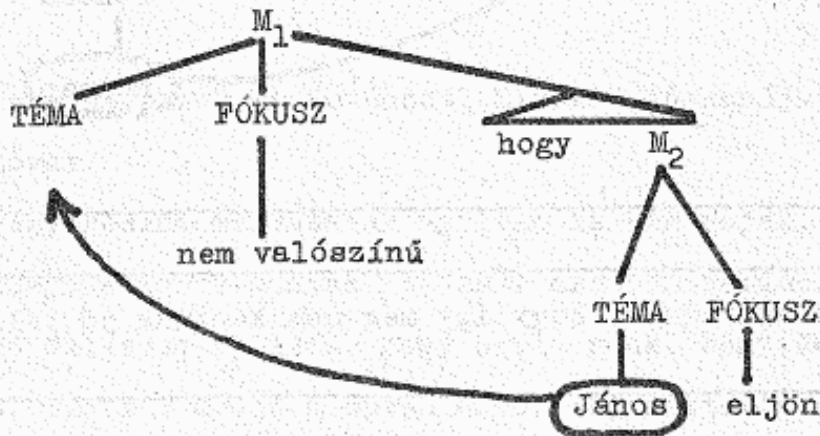
63' Nem hiszem (azt), hogy ezt te találtad ki.

64'

65'

Mi történt?

Vázlatosan ezt így ábrázolhatjuk:

Mit mondhatunk az utalásról?

16) Hogyan hangzanak a további mondatok, átszövődés nélkül?

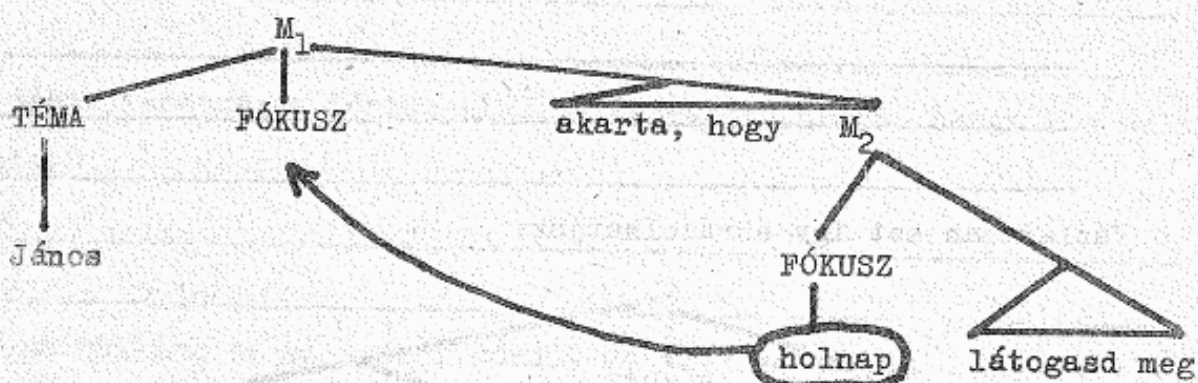
66' _____

67' _____

68'-69' _____

70' _____

17) Elegendő-e az alábbi vázlatos ábra ennek a folyamatnak az ábrázolásához?

Mi lehet az oka annak, hogy így még nem kaptunk jó felszíni mondatot?

Ird föl a következő szabályt!

18 Figyeld meg jól, milyen érdekesség van a 68-as mondatban, és magyarázd is el!

D) A mondat rejtett állításai

① Képzeljük el a következő helyzetet: A vállalatnál új osztályt létesítenek, és Kovács is számításba jön leendő vezetőként. Valaki azonban egyszer csak azt mondja az igazgatónak: „Ugy örülök, hogy Kovács végre abbahagyta az ivást!” Az igazgató meglepődik, és nem nevezi ki Kovácsot.

Vajon miért nem nevezték ki Kovácsot? Hiszen „jóakarója” örömhírt közölt az igazgatóval!

Állításaink egy részét mondataink nyíltan is kimondják, más részüket azonban elrejtve tartalmazzák. A fenti esetben például a „jóakaró” csak annyit állított nyíltan, hogy örül annak, hogy Kovács abbahagyta az ivást. Rejtett módon azonban arról tájékoztatta az igazgatót, hogy Kovács korábban részeges volt! Hogyan gondolkodott ugyanis az igazgató? Lehet, hogy az illető hazudik, és nem is örül. Az is lehet, hogy Kovács nem hagyta abba valójában az ivást. Egy dolog azonban biztos: csak olyan személyről lehet azt mondani (akár igazul, akár hazudva), hogy abbahagyta az ivást, aki korábban ivott. A „jóakaró” mondatának előfeltevése volt az, hogy Kovács korábban ivott.

A fenti példából könnyen kibontható az, hogy hogyan különíthetjük el a mondat nyílt és rejtett állításait. A nyílt állítás a mondat tagadásakor megsemmisül, a rejtett állítás azonban a tagadás után is érintetlen marad.

Rejtett állítás:

1a Örülök, hogy Kovács abbahagyta az ivást	1c Kovács abbahagyta az ivást
1b Nem örülök, hogy Kovács abbahagyta az ivást	
2a Kovács abbahagyta az ivást	2c Kovács korábban ivott
2b Kovács nem hagyta abba az ivást	

Hogyan lehetséges az, hogy a rejtett állítást nem tünteti el a mondat tagadása? Ugy, hogy a rejtett állítás (előfeltevés) igaz volta szükséges ahhoz, hogy a nyílt állítás akár igaz, akár hamis lehessen. Ha például a 2c nem igaz, akkor nem lehet igaz sem a 2a, sem a 2b állítás.

Keressünk további példákat előfeltevésekre!

② Az alábbi mondatok közül melyiknek van valamilyen előfeltevése, és mi az?

- 3 Péter magasabb, mint Pál _____
- 4 Pál alacsonyabb, mint Péter _____
- 5 Mari szebb, mint Kati _____
- 6 Kati csúnyább, mint Mari _____
- 7 Ülni kellemesebb, mint állni _____
- 8 Állni kellemetlenebb, mint ülni _____

Az előfeltevések és az alanyválasztás

Korábban azt mondtuk, hogy a tényállítás leírásának „szemszöge” a mondat valóságtartalmát nem befolyásolja. Az A) fejezetben azt a példát hoztuk föl, hogy mindegy, azt mondom-e: A bánat megölte a hősnőt, vagy azt: A hősnő belehalt a bánatba -- mindkét mondatnak ugyanaz a valóságtartalma. A megöl--belehal ellentétpárból tetszés szerint választhattunk, annak függvényében, hogy melyik vonzatot akartuk alannyá tenni.

③ Ugyanilyen ellentétpárok-e a következők:

- magas--alacsony _____
- szép--csúnya _____
- kellemes--kellemetlen _____
- szorgalmas--lusta _____
- rövid--hosszú _____

testes--cingár _____

drága--olcsó _____

mély--sekély _____

Érdekességként megemlíthetjük, hogy a lengyel nyelvben számos melléknév kétféleképpen is fokozható: toldalékolással és körülírással.

Például:

9a Ten film jest dłuższy niż tamten.

9b Ten film jest bardziej długi niż tamten.

(9a-9b jelentése: Ez a film hosszabb, mint az.)

10a Herbata jest tańsza niż kawa.

10b Herbata jest bardziej tania niż kawa.

(10a-10b jelentése: A tea olcsóbb, mint a kávé.)

Csakhogy az előfeltevések különbözőek! A 9b mondatnak előfeltevése az, hogy A másik film hosszú, a 10b-nek az, hogy a kávé olcsó. A toldalékos fokozásnál ilyen előfeltevések nincsenek.

Az előfeltevések és a mondat téma--fókusz tagolása

④ Milyen érdekes különbséget fedezhetünk föl az alábbi mondatpárok tagjainak jelentése között?

11a Péter sajnálja (azt), hogy Mari elment

11b Péter azt sajnálja, hogy Mari elment

12a Péter örül (annak), hogy nyert a lottón

12b Péter annak örül, hogy nyert a lottón

13a Péter tudja (azt), hogy ötkor találkozunk

13b Péter azt tudja, hogy ötkor találkozunk

Milyen folytatásokat tesznek lehetővé az a) mondatok, s milyeneket a b) mondatok? Ennek alapján mit mondhatunk az előfeltevéseikről?

5 Van-e valamilyen előfeltevése a 14a mondatnak?

14a A Fecske utcai cipőboltba Éva ment el

Vajon ez az előfeltevés onnan származik-e, hogy „nem emlegetünk olyasmit, ami nincs”? Figyeld meg a 14b mondatot!

14b Éva a Fecske utcai cipőboltba ment el

6 Mi a különbség a következő két állítás között?

15a A legnagyobb természetes szám a három.

15b A három a legnagyobb természetes szám.

7 Mik az előfeltevéseik az alábbi mondatoknak?

16a Péter jött be

16b Nem Péter jött be

17 Péter is bejött

18 Péter sem jött be

Az előfeltevések és a kommunikációs stratégiák

A fejezet elején elemzett példából az derült ki, hogy az előfeltevésekkel szemben sokkal „védtelenebbek” vagyunk, mint a nyílt állításokkal szemben. Mi lehet ennek az oka?

Az egyik ok nyilván az lehet, hogy új információt nem szokás előfeltevések formájában bevezetni -- az előfeltevésekkel általában olyasmire utal a beszélő, amit a hallgató is tud, vagy tudnia kellene. Rendes körülmények között az előfeltevések a beszélő és a hallgató közös háttérismereteit ellenőrzik és erősítik meg.

A másik ok talán éppen az előfeltevések rejtett voltában keresendő. Előfordulhat, hogy kételkedünk a beszélő szavahihetőségében (föltételezzük, hogy annak, amit mond, az ellenkezője lehet igaz), de ez csak a nyílt állításait érinti. Nyílt állításának előfeltevéseiről úgy érezzük, hogy azokat csak mi magunk következtetjük ki abból, amit mondott -- hogy azokat a beszélő „csak véletlenül, nem szándékosan” közölte velünk. A szándéktalanság látszatával lehet a hallgatót a legkönnyebben megtéveszteni. Az előfeltevésekkel való csaláshoz hasonlítható bizonyos szempontból az indexikus jelek megtévesztő használata is. Ha valaki azt mondja: Fáj a fejem, ezt vagy elhisszük neki, vagy nem; hiszen, aki állít valamit, az hazudhat is, és lehet, hogy éppen azért szólalt meg, hogy minket félrevezessen. Ha viszont az illető beszélgetés közben, csak úgy mellékesen, bekap egy fejfájáscsillapítót, és nem említi, hogy fáj a feje, akkor nem -- vagy sokkal kevésbé -- fogunk kételkedni abban, hogy fejfájása van. Hiszen rendes körülmények között gyógyszert nem azért veszünk be, hogy partnerünket valamiről tájékoztassuk! A gyógyszer bevétele a fejfájás indexikus jele, s így természetesen tájékoztatás is, de nem jelzi a közlési szándék tudatosságát.

Kommunikációs szempontból az előfeltevésekéhez hasonlít a sugallt állítások szerepe is. Tegyük föl, hogy valaki nagyon szeretne moziba menni, s ezt mondjuk neki: Ha nem mosogatsz el, nem megyünk moziba. Ilyenkor az illető általában elvárhatja, hogy ha ő elmosogatott, akkor moziba menjünk vele. Márpedig erre nem kapott ígéretet -- az ígéretnek így kellett volna hangzania: Ha nem mosogatsz el, akkor és csak akkor nem megyünk moziba. Az első mondatnak nem előfeltevése ugyan az, hogy Ha elmosogatsz, akkor moziba megyünk, de sugallja ezt. Márpedig ezért sugallja, mert a kommunikáció egyik alapszabálya az együttműködési szabály: a hallgatónak nem egyszerűen helyes információt kell közölni, hanem egyszersmind a számára legfontosabb információt is.

8 Képzeld el a következő helyzetet: Egy útelágazásnál az egyik autós megkérdezi a másikat: Van balra benzinkút? A megkérdezett tudja, hogy a bal oldali benzinkút 50 kilométerre, a jobboldali 5 kilométerre van, s így válaszol: Igen. Hogyan ítéled meg a viselkedését?

TARTALOMJEGYZÉK

I.	A <u>hogy</u> kötőszós mellékmondatok I.	1
II.	A <u>hogy</u> kötőszós mellékmondatok II.	15
III.	<u>Hogy</u> kötőszós mellékmondatok, főnevesült szerkezetek, főnévi igeneves szerkezetek	26
IV.	Mellérendelés, halmozott mondatrészek	49
V.	A kérdés	60
VI.	A többmorfémás szótári egységek szerkesztési szabályai	75
VII.	A mondattan és jelentéstan néhány határkérdése	95
	A) Az ige mélyszerkezeti vonzatai	96
	B) A szótár és mélyszerkezeti vonzatok kapcsolatáról	112
	C) A mondat téma-fókusz tagolása	122
	D) A mondat rejtett állításai	140